

Decline of prehistoric painted pottery at the end of fifth millennium BC.

Sirvan Mohammadi Ghasrain¹

¹ PhD in Archaeology, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author). Email: Mohammadi.sirvan@gmail.com

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Article History:
Received
December 21, 2023
Accepted
March 04, 2024

Citation:
Mohammadi
Ghasrain, S., (2024).
“Decline of
prehistoric painted
pottery at the end of
the fifth millennium
BC”, *Zagros
Archaeological
Research*, 1(1): 21-
47. doi:

ABSTRACT

At the end of fifth millennium BC and in the large areas of ancient west Asia from Mesopotamia to Iran, the painted ceramic style went out entirely and replaced by plain ceramic of fourth millennium BC. Because of overlapping of this event with urbanization in the Mesopotamia, it was discussed and studied completely there, but regarding Iran it pays little attention by archaeologists and many questions remained unanswered in this regard. So, in order to answer this questions and also the reasons of disappear of painted ceramic at the end of fifth millennium BC, the prehistoric pottery cultures of many regions particularly in the second half of fifth millennium BC was investigated. At the end it became clear that the same as Mesopotamia in the vast areas of Iran also like lake Urmia basin in north-west, the central Zagros highlands in the west, DehLuran, Susa and southern Zagros the painted pottery went out entirely at the end of fifth millennium BC and replaced by fourth millennium BC plain ceramic. But in the remains areas of Iran like central plateau the situations is completely different. In these regions the painted ceramic cultures continued at the end of fifth and throughout the fourth millennium BC. Also, in all mentioned regions of Iran, just in the Khuzistan the disappearance of painted pottery at the end of fifth millennium BC is overlap with basic changes in society the same as Mesopotamia. What have been results in this article challenge the proposed hypothesis in this regard until now.

Keywords: painted pottery, chalcolithic, Sialk III, Central Zagros, Urbanization.

Introduction

Generally speaking, the painted ceramic was started the same as plain one from middle of 7th millennium BC in vast area of ancient west Asia. In Mesopotamia and vast regions of Iran, this trend was ceased by the middle of fifth millennium BC and at least it disappeared at the end of this millennium entirely replaced by plain pottery of fourth millennium BC. The disappearance of painted ceramic at the end of fifth millennium BC was a worldwide event and cover a vast area from Mesopotamia (Stein, 2012:132; Rothman, 2001), Syria (Akkermans 1988b:130; Akkermans and Schwartz, 2003: 184), Turkey (Marro, 2010:38; Marro 2013) and large regions of Iran. The present paper is trying to study the story of painted ceramic from Neolithic period to the end of fifth millennium BC in mentioned regions and answer these main questions in this regard: the same as Mesopotamia, the vanish of painted ceramic was happened in all regions in Iran? The disappear of painted ceramic at the end of fifth millennium BC in Iran is a result of urbanization the same as Mesopotamia? The disappearance of painted ceramic influenced the other aspects of social life of Iranian chalcolithic societies?

Discussion

The custom of painted ceramic in north and south of Mesopotamia started sometimes around 6500/6000 BC in the Neolithic period. The most ancient painted ceramic style of northern Mesopotamia like Jarmo, Hassuna/Sammra during the Neolithic period (Lloyd & Safar, 1945; Lloyd, 1980; Nieuwenhuys and Cruells, 2004:50-55; Matthews, 2000: 37-45) developed in the Halaf (Hijara, 1997; Akkermans 2013;2014; Campbell, 2007) and Ubaid period during chalcolithic period. Finally, this process started to cease by the end of Ubaid period in the second half of fifth millennium (LC1) and at least west out entirely at the end of this millennium replaced by plain chaff tempered of LC2/3 period (Stein, 2012). In the southern Mesopotamia, the painted ceramic style started in Ubaid0/1 period in the Neolithic period. The long term Ubaid sequence in southern Mesopotamia continue to Ubaid 3/4 during chalcolithic period extended to the northern Mesopotamia also (Stein, 2012), but the same as northern Mesopotamia, finally it started to cease in the final phase of Ubaid period in the second half of 5th millennium BC (terminal Ubaid) and was disappeared at least at the end of Ubaid period replaced by plain Uruk ceramics of 4th millennium BC (Oates, 1983; Stein, 2012: 138; Rothman, 2001). Disappearance of prehistoric painted ceramics in Mesopotamia is overlapping with urbanization in the Uruk period but as discussed in the following the situations for Iran is completely different.

Investigation of ceramic style in areas like north-west of Iran, central Zagros highland, DehLuran, Susa and Fars showing that at the end of 5th millennium BC the painted potteries went out replaced by plain ones of 4th millennium BC. Contrary to the mentioned regions, the remained area of Iran and particularly the Central Plateau of Iran has completely different characterizes. In this region not only the painted pottery tradition did not disappear but during this time and also in the following millennium (4th millennium BC) one of the most interesting styles of painted tradition in Iran (Sialk III) were developed in these areas (Fazeli Nashli et al. 2013; Majidzadeh, 1978; 1981). In the central plateau of Iran, the same as other regions discussed until now, the painted ceramic style started in the Neolithic period in the 6th millennium BC (Sialk I). The painted ceramic continued to the chalcolithic period (Sialk II) also but against all mentioned regions noted above in which painted ceramics vanished at the end of fifth millennium BC, the painted ceramics of central plateau did not cease and continue in the 4th millennium BC also.

Conclusion

As mentioned in the text, at the end of fifth millennium BC an important event was happened regarding the pottery tradition. After long time of using painted ceramic from Neolithic period, finally at the end of 5th millennium BC this trend was stopped and replaced by plain pottery of 4th millennium BC. This event covers a vast region from Mesopotamia, Syria, Turkey and large regions of Iran. The sites in Iran within painted ceramic went out are lake Urmia basin in north-west, central Zagros Highlands in the west, DehLuran and Susa in south-west and Fars region in southern Zagros. But in central plateau of Iran, the painted tradition not only ceased by the end of 5th millennium BC, but one of the most important of painted ceramic style of Iran (Sialk III tradition) occurred at the 4th millennium BC. In other words, the only remained regions located outside this world-wide event is central plateau of Iran. Why this area did not cover by this event is not clear for us currently and need more investigating in future. As noted, one of the main reasons for disappearance of painted ceramics in Mesopotamia may lay beyond the beginning of urbanization during Uruk period in 4th millennium BC. The same reason may affect the disappearance of painted pottery in Susa in south west of Iran in 4th millennium BC. But it should be noted that urbanization process could not be proposed for disappearance of painted ceramics in the areas like lake Urmia basin in north west, central Zagros highlands in west and Fars region in southern Zagros. In this region even the same as Susa and Mesopotamia, the painted ceramic went out at the end of fifth millennium and throughout fourth millennium, but we have not seen a great change in the societies. The exact reason of disappearance of painted ceramics in this region remained unanswered and further studies may find the reason in future studies.

References

- Abdi, K. (2003), The Early Development of Pastoralism in the Central Zagros Mountains. *Journal of World Prehistory* 17(4):395-447.
- Abedi, A. (2017), Iranian Azerbaijan pathway from the Zagros to the Caucasus, Anatolia and northern Mesopotamia: Dava Goz, A new Neolithic and chalcolithic site in NW Iran, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*. 17(1): 69-78.
- Abedi, A., Heidari, R., Salimi, S. and Eskandari, N. (2019), New Uruk finds in NW Iran: Hasanlu VIII-VII and no Kura-Araxes culture evidence in the southern parts of Lake Urmia. *Documenta Praehistorica XLVI*: 414-423.
- Abedi, A., Khatib Shaidi, H., Chataigner, Ch., Niknami, K., Eskandari, N., Kazempour, M., Pirmohammadi, A., Hosseinzadeh, J and Ghader Ebrahimi, (2014), Excavation at Kul Tepe (Hadishahr), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report. *ANES* 51: 33-165.
- Adams, R. McC. (1989), Concluding remarks. In Upon this foundation-the Ubaid reconsidered. Edited by E. Hinrickson and I. Thuesen, pp441-456. Carsten Niebuhr publication 10. Copenhagen.
- Akkermans, P.M. (2013), *Northern Syria in the late Neolithic, ca.6800-5300 BC*. In W. Orthman P Matthaie and M.al Maqdissi, eds. *Archeologie et Historie de la Syria*. Paris: Editions Geuthner.
- Akkermans, P.M. (1988b), An update chronology for the northern Ubaid and late chalcolithic period in Syria: new evidences from Tell Hammam et-Turkman. *Iraq* 50:109-45.
- Akkermans, P.M. (1988d), The period V pottery. In M.N, Van Loon ed., Hammam et – Turkman, vol I. Istanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Institute te Istanbul: 287-350.
- Akkermans, P and Schwartz, G., (2003), *The archeology of Syria*. Cambridge University Press.
- Alibaigi, S., Khosravi, Sh. & Aali, A. (2012), Early villages and prehistoric sites in the Abharroud Basin, northwest of the Iranian Central Plateau, *Documenta Praehistorica* 39: 459-472.
- Alizadeh, A. (2004), *Chogha Mish*. In Stollner, T., and A. Vatandoust(eds) *Persia's Ancient Splendor: Mining Handicraft and Archaeology*, Deutsches Bergbau-Museum: Bochum:166-177.
- Braidwood, R. and Braidwood, L. (1960), *Excavations in the plain of Antioch, the early assemblages*. Oriental Institute Publications 61. Chicago: University of Chicago Press
- Brustolon, A and Rova, E.A., (2007), the late chalcolithic period in the Tell Leilan region: a report on ceramic material of the 1995 survey, *Kaskal* 4: 1-42.
- Caldwell, J.R., (1975), *Investigation at Tal-I Iblis*. Springfield, Illinois state museum society. Preliminary report No 9.
- Campbell, S. (2007), Rethinking Halaf Chronology. *Paleorient* 33(1):130-136.
- Crawford, V.E. (1963), Beside the Kara Su. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* (22): 263-73.
- Delougaz, P., Kantor, H.J. (1996), Chogha Mish: the first five season of excavations, 1961-1971. In. Alizadeh, A(ed), *Oriental Institute Publications*. 101, Chicago. Oriental Institute.
- Dyson, Jr., R.H., Lawn, B. (1986), *Key stratigraphic and radiocarbon elements for the 1976 Hesar sequence*. In: Dyson, Jr., R.H., Howard, S. M.(eds). *Tappeh Hesar: report on the restudy project*. 1976. Case Editrice le lettere, Firenze, p.143.
- Fazelei Nashli, H., Valipour, H. R. and Azizi Kharanaghi, M. H. (2013), The late chalcolithic and early bronze age in the Qazvin and Tehran plains: a chronological perspective. In *ANCIENT IRAN AND ITS NEIGHBORS*, local developments and long-range

- interaction in the fourth millennium BC, C, Petrie(ed), the British Institute of Persian Studies, OXBOW BOOKS, Oxford, UK.
- Fazeli Nashli, H. A. Beshkani A. Markosian, (2009), The Neolithic to Chalcolithic transition in the Qazvin Plain, Iran: chronology and subsistence strategies. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 41: 1-22.
- Frangipane, M., (1993), Local components in the development of centralized societies in Syrio-Anatolian regions. In: Frangipane M., Hauptmann H., Liverani M., Matthiae P., and Mellink M.(eds). *Between the rivers and over the mountains. Archaeological Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*: 133-161. Roma: Universita di Roma"La Spaienza"
- Hamlin, C. (19750, Dalma Tepe, *Iran* XIII:111-27.
- Helwing, B. (2013b), The Chalcolithic of Northern Iran. In, Potts, D.T(ed.). *The Oxford handbook of ancient Iran*: 79-92. Oxford: Oxford University Press
- Henrickson, E. F. (1985), An Updated Chronology of the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros Highlands, Western Iran. *Iran* 23: 63-108.
- Henrickson, E. F. (1994), The Outer Limits: Settlement and Economic Strategies in the Central Zagros Highland During the Uruk Era. In Chiefdom and Early States in The Near East, G, Stein and M, S, Rothman ed. *World Archaeology*, No. 18. Prehistory Press, Madison, Wisconsin.
- Heydarian, M. and Ghorbani, H.R. (2016), Prehistoric Evidences of Sonqor Koliyaie Plain in Central Zagros. *Iranian Journal of Archaeological Studies*, University of Sistan and Baluchestan: 6,1: 19-29.
- Hole, F. (1994), Environmental instabilities and Urban origins. In: G. Stein and M. Rothman(eds.) *chiefdom and early states in the near east: the organizational dynamic of complexity*: Prehistory Press.
- Hole, F., (2011), Interactions between western Iran and Mesopotamia from the 9th-4th Millennia B.C. *Iranian Journal of Archaeological Studies* 1:1-14.
- Hole, F. (2010), A monumental failure: the collapse of Susa. In: Carter, R., and Philip., G(eds) *BEYOND THE UBAID. TRANSFORMATION AND INTEGRATION IN THE LATE PREHISTORIC OF THE MIDDLE EAST*. Studies in ancient oriental civilization. N 63. The oriental institute of the university of Chicago.
- Hole, F., K. V. Flannery, and J. A. Neely, (1969), *Prehistory and Human Ecology of the Deh Luran Plain. An Early Village Sequence from Khuzistan, Iran*, Ann Arbor, Mich., 1969.
- Huot, J.I. (1989), Ubaidian villages of lower Mesopotamia. Permanence and evolution from Ubaid 0 to Ubaid 4 as seen from Tell el Oueilli. In upon this foundation: the Ubaid Reconsidered, ed by E. Hinrickson and I. Thysen: 19-42. Carsten Niebuhr publication 10. Copenhagen.
- Johnson, G.A. (1987), The changing organization of Uruk administration on the Susiana Plain. In: F. Hole (ed.) *The Archaeology of Western Iran*. Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press.
- Kirkby. M. J. (1977), Land and water resources of the Deh Luran and Khuzistan plains. In *studies in the archaeological history of the Deh Luran plain*. Memoir no.9. ed. Frank Hole. Anne Arbor: University of Michigan, Museum of Anthropology.
- Kohl, P.L., Biscione, R. and Ingraham, M. L. (1982), Implications of recent evidence for the prehistory of northeastern Iran and Southwestern Turkmenistan. *Iranica Antiqua* (XV1): 185-204.
- Kohl., P.L and Heskell., D. (1980), Archaeological Reconnaissance in the Darreh Gaz plain: A short report. *IRAN* (18):160-169.

- Langsdorff., A. and McCown. D.E. (1942), *Tall-i Bakun A: season of 1932*. Oriental institute publication 54. University of Chicago Press.
- Levine, L. D., and McDonald, M. A. (1977), The Neolithic and Chalcolithic periods in the Mahidasht. *Iran* 15: 39–50.
- Levine, L. D., and Young, Jr., T. C. (1987), A summary of the ceramic assemblages of the Central Western Zagros from the Middle Neolithic to the late third millennium B.C. In *Pr'ehistoire de la M'ésopotamie: La M'ésopotamie pr'ehistorique et l'exploration r'ecente du*.
- Lloyd, S. (1980), *Foundation in the dust: the story of Mesopotamia exploration*, revised edn. London, Thames and Hudson.
- Lloyd, S. and Safar, F. (1945), Tell Hassuna: excavations by the Iraqi government directorate general of antiquities in 1943 and 1944. *Journal of Near Eastern Studies*, 4:255-289.
- Majidzadeh, Y. (1978), Correction of the internal chronology for the Sialk III period on the basis of the pottery sequence at Tepe Ghabristan. *Iran* 16: 93-101.
- Majidzadeh, Y. (1981), Sialk III and the pottery sequence at Tepe Gahbristan: the coherence of the cultures of the Central Plateau. *Iran*, 19: 141-146.
- Marro. C., (2010), Where did late chalcolithic chaff face ware originate? Cultural dynamic in Anatolia and Transcaucasia at the down of urban civilization (ca 4500-3500BC). *Paleorient*, 36.2:35-55.
- Matthews, R. (2013), *The Early prehistory of Mesopotamia 500,000 to 4500 BC*. Subartu, Brepols.
- McDonald, M.A. (1979), An examination of mid-Holocen settlement pattern in the central zagros region of western Iran, Ph.D diss., university of Toronto.
- Nieuwenhuyes, O and Cruells. C. (2004), The Proto-Halaf period in Syria. New sites, new data. *Plaeorient* 2004, 30. (1): 47-68.
- Oates, J. (1983), Ubaid Mesopotamia reconsidered, In Young, T. C., and Smith, P. E. L. (eds.), *The Hilly Flanks: Essays on the Prehistory of Southwestern Asia Presented to Robert J. Braidwood*, Studies in Ancient Oriental Civilizations 36, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago:251-281.
- Oates, J. (2018), The Terminal Ubaid (LC1) level at Tell Brak. *Varia Anatolica*, 27:65-86.
- Petrie, C.A., Sardari A. and Javanmardzadeh, A. (2007), Development societies and economic in the 4th millennium B.C further excavation at Tol-e Spid. *Iran*.45:301-309.
- Renette, S. (2018), *Along the mountain passes: tracing indigenous development of social complexity in the Zagros region during the early Bronze Age (CA. 3500-2000 BCE)*. PhD thesis of Art and Archaeology. University of Pennsylvania.
- Renette, S. R., and Mohammadi Ghasrian, (2020), The Central and Northern Zagros during the Late Chalcolithic: An Updated Ceramic Chronology based on Recent Fieldwork Results in Western Iran. *Paleorient*, 46(1):109-132.
- Rothman, M and Badler. V. G. (2011), Contact and development in Godin period VI. In: H. Gopnik and M. Rothman (eds), *On the High Road: The History of Godin Tepe, Iran*: 67-137. Toronto, Mazda Press/Royal Ontario Museum.
- Rothman, M. (ed). (2001), *Uruk Mesopotamia and its Neighbors: cross- cultural interaction and their consequences in the era of State Formation*. Santa Fe, school of American Research.
- Sharifi, M. and Motarjem, A. S. (2018), The process of cultural change in the Chalcolithic period in the highlands of Western Iran at Tepe Gheshlagh. *Documenta Praehistorica* XLV: 86-99.

- Stein, G. J. (2012), The development of indigenous social complexity in the late chalcolithic Upper Mesopotamia in the 5th-4th Millennia BC - an initial assessment. *ORIGINI* XXXIV: 125-151
- Sumner, W.M. (1972), Cultural deployment in the Kur River basin, Iran: an archeological analysis of settlement patterns. PhD thesis. University of Pennsylvania.
- Sumner, W.M. (1981), *The development of Urban settlement system in the Kur River basin, Iran*. Paper presented at the joint U.S.S.R. Academy of science /U.S. national academy of science exchange program on central Asia.
- Sumner, W.M., (1988), Prelude to proto-Elamite Anshan: The Lapui phase. *Iranica Antiqua*. 23: 23-44.
- Thuesen, I. (2000), Ubaid expansion in the Khabur: New evidence from Tell Mashnaqa, *Subartu* 7:71-79.
- Voigt, M.M. (1983), *Haji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement*. Philadelphia: The University Museum.
- Weeks, L., Petrie, C. and D.T. Potts. (2010), Ubaid related-related? The black on Buff ceramic traditions of the highlands Southwest Iran. In Carter, R., and Philip., G(eds) *BEYOND THE UBAID. TRANSFORMATION AND INTEGRATION IN THE LATE PREHISTORIC OF THE MIDDLE EAST*. Studies in ancient oriental civilization. N 63. The oriental institute of the university of Chicago
- Wright, H, T. (1987), The Susiana Hinterland during the Era of Primary State Formation. In: F. Hole(ed.) *The Archaeology of Western Iran*. Washington, DC.: Smithsonian Institution Press.
- Wright, H. (2001), *Cultural action in the Uruk world*. In: M, S. Rothman(ed), Uruk Mesopotamia and its neighbor. Santa Fe, school of American research. 123-148.
- Wright, H. Neely, J. A. Johnson, G.A and Speth, J. (1975), Early Fourth Millennium Development in South-western Iran. *Iran* 13:129-48.
- Wright, H. (2013), *A bridge between worlds: south-western Iran during the fourth millennium BC*. In: *ANCIENT IRAN AND ITS NEIGHBORS, local developments and long-range interaction in the fourth millennium BC*, C, Petrie(ed), the British Institute of Persian Studies, OXBOW BOOKS, Oxford, UK
- Zamani Dadaneh, M., Mohammadi Ghaasrian, S., and Skuldbol. T.B.B. (2019), Western Iran and its neighbors in the Chalcolithic period. *Antiquity* 93, 372.

زوال سفال منقوش در پایان هزاره پنجم پیش از میلاد

سیروان محمدی قصریان^۱

^۱ دانش‌آموخته دکتری باستان‌شناسی دانشگاه تهران و پژوهشگر بنیاد ابرانشناسی شعبه استان کردستان، تهران، ایران، رایانامه:

Mohammadi.Sirvan@gmail.com

اطلاعات مقاله

دریافت مقاله:

۱۴۰۲/۰۹/۳۰

پذیرش نهایی:

۱۴۰۲/۱۲/۱۴

ارجاع به مقاله: محمدی قصریان، سیروان، (۱۴۰۳)، «زوال سفال منقوش در پایان هزاره پنجم پیش از میلاد»، پژوهش‌های باستان‌شناسی زاگرس، ۱(۱)، ۴۷-۲۱.

چکیده

در بخش‌های وسیعی از جنوب‌غرب آسیا از همان اوایل دوره نوسنگی با سفال، همراه سفال‌های ساده شاهد رواج گونه‌های منقوش نیز هستیم. در بین‌النهرین، سوریه، جنوب و جنوب‌شرق ترکیه و بخش‌های زیادی از ایران این روند نهایتاً تا اواخر هزاره پنجم ادامه یافته و بعد از آن در هزاره چهارم قبل از میلاد متوقف می‌گردد. به دلیل هم‌زمانی این اتفاق با دوره آغاز شهرنشینی در بین‌النهرین، مطالعات زیادی در این باره انجام گرفته است؛ اما در ایران این رخداد آن‌چنان مورد توجه نبوده و پرسش‌های زیادی در این زمینه مطرح است که از آن جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد: چرا و به چه دلیل این اتفاق بخش‌هایی از ایران را نیز در بر می‌گیرد؟ در ایران نیز این روند از جمله پیامدهای ورود به دوران شهرنشینی محسوب می‌گردد؟ بر همین اساس، پژوهش حاضر تلاش دارد با روش تحلیلی-مقایسه‌ای و با هدف مشخص ساختن چگونگی و چرایی افول سنت سفالگری منقوش در پایان هزاره پنجم قبل از میلاد، فرهنگ‌های سفالی منقوش مناطق مختلف را به‌ویژه در بازه زمانی نیمه دوم هزاره پنجم مورد مطالعه قرار دهد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که تقریباً هم‌زمان با بین‌النهرین، در مناطق زاگرس شمالی، زاگرس مرکزی، زاگرس جنوبی و جنوب‌غرب ایران شاهد پایان یافتن سنت سفال‌های منقوش و جایگزینی سفال‌های ساده در پایان هزاره پنجم قبل از میلاد هستیم؛ اما در سایر مناطق ایران مانند فلات مرکزی، شمال‌شرق و جنوب‌شرق ایران چنین پدیده‌ای رخ نمی‌دهد و هم‌چنان شاهد تداوم استفاده از سفال‌های منقوش در پایان هزاره پنجم و سراسر هزاره چهارم قبل از میلاد هستیم. به نظر می‌رسد که نواحی غربی ایران به دلیل هم‌جواری با بین‌النهرین شاهد ارتباطات و تأثیر و تأثرات بیشتری با این حوضه بوده است؛ اما هر چه قدر که به سمت مناطق داخلی‌تر ایران پیش می‌رویم، این روند نیز کاهش می‌یابد.

کلیدواژگان: سفال منقوش، دوره مس و سنگ، سیلک III، زاگرس مرکزی، شهرنشینی.

مقدمه

نقش کلیدی و مهم سفال در مطالعه فرهنگ‌های باستانی و به‌ویژه فرهنگ‌های دوران پیش از تاریخ، برکسی پوشیده نیست. مباحثی نظیر گذر از یک دوره به دوره بعد، تعیین محدوده قلمرو فرهنگ‌های پیش از تاریخی، نوع ارتباطات و برهم‌کنش‌های فرهنگی و الگوی پراکنش محوطه‌ها، به‌وسیله شواهد سفالی مشخص می‌شوند. قدیمی‌ترین سفال‌های تولید شده در دوره نوسنگی، سفال‌هایی ساده و بدون نقش بوده که در ادامه این دوره شاهد نقش‌هایی روی سفال نیز هستیم. به‌طور کلی سنت منقوش کردن سفال در مناطق مورد بحث در این مقاله تقریباً هم‌زمان با دوره نوسنگی با سفال آغاز می‌گردد. نقش‌های ابتدایی دوره نوسنگی بیشتر نقوش هندسی و دربرگیرنده مضامینی ساده و استلیزه است که در ادامه و با ورود به دوره مس و سنگ شاهد تکامل و پیشرفت در این زمینه و استفاده از نقوش متنوع‌تری روی سفال هستیم. این روند تا نیمه دوم هزاره پنجم قبل از میلاد ادامه یافته تا اینکه سرانجام در اواخر این هزاره سنت سفال منقوش روبه افول نهاده و جای خود را به سفال‌های ساده و بدون نقش هزاره ۴ ق.م می‌دهند. این رخداد یک پدیده فرامنطقه‌ای بوده در مناطق وسیعی نظیر بین‌النهرین (Stein, 2012: 132)، سوریه (Akkermans, 1988b: 130 و 134؛ Akkermans & Schwartz, 2003)، جنوب و جنوب‌شرق ترکیه (Marro, 2013: 16)، جنوب آذربایجان و قفقاز (Marro, 2010: 38) و نیز مناطق وسیعی از ایران تقریباً به‌صورت هم‌زمان رخ می‌دهد. به‌دلیل هم‌زمانی این رخداد با پایان دوران پیش از تاریخ و شروع شهرنشینی در بین‌النهرین، این پدیده توسط بیشتر محققان، از جمله پیامدهای سپیده‌دم دوران شهرنشینی در بین‌النهرین محسوب شده و تحقیقاتی در این زمینه صورت پذیرفته است (Akkermans, 1988d؛ Adams, 1989: 445 و Hole, 1994: 139). اما مطلب ذکر شده در مورد مناطق هم‌جوار بین‌النهرین و به‌ویژه ایران درست نیست و پرسش‌های زیادی هنوز در این زمینه بی‌پاسخ باقی مانده است. اینکه چه مناطقی از ایران هم‌زمان با بین‌النهرین شاهد این پدیده است؟ ناپدید شدن سفال‌های منقوش و جایگزینی سفال‌های ساده در ایران نیز در نتیجه پدیده شهرنشینی است؟ افول سنت سفال‌های منقوش و جایگزینی آن با سفال‌های ساده با تغییرات در سازمان اجتماعی جوامع همراه است؟

به‌منظور پاسخ‌گویی به پرسش‌های یاد شده، فرهنگ‌های سفالی پیش از تاریخ مناطق مختلف ایران به‌ویژه در بازه زمانی اواخر هزاره ۵ و هزاره ۴ ق.م با رویکرد تحلیلی-مقایسه‌ای مورد بررسی و پژوهش قرار گرفتند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که در مناطق شمال‌غرب، زاگرس مرکزی، دهلران، خوزستان و فارس تقریباً هم‌زمان با بین‌النهرین و در بازه زمانی یاد شده، فرهنگ‌های سفالی منقوش به پایان رسیده و سفال‌های ساده و بی‌نقش جایگزین آنها می‌گردد. اما در سایر مناطق ایران نظیر فلات مرکزی، شمال‌شرق، شرق و جنوب‌شرق ایران هم‌چنان شاهد تداوم سفال منقوش در پایان هزاره پنجک و سراسر هزاره چهارم قبل از میلاد هستیم. به‌عنوان مثال در حوضه فلات مرکزی ایران، نه‌تنها فرهنگ‌های سفالی منقوش در بازه زمانی ذکر شده پایان نمی‌یابد، بلکه یکی از شاخص‌ترین فرهنگ‌های سفالی منقوش پیش از تاریخ ایران (سیلک III) (Majidzadeh, 1978: 1981)، در پایان هزاره ۵ و هزاره ۴ ق.م شکل می‌گیرد. همان‌گونه که ذکر گردید چنین وضعیتی خاص فلات مرکزی ایران نیست و در مناطق شرق فلات مرکزی نظیر نواحی شمال‌شرق و شرق ایران نیز هم‌چنان شاهد تداوم سفال‌های منقوش در هزاره ۴ ق.م هستیم. اینکه چرا این پدیده در مناطق زاگرس شمالی، زاگرس مرکزی، زاگرس جنوبی، دهلران و خوزستان رخ می‌دهد ولی نواحی فلات مرکزی، شمال‌شرق و شرق ایران خارج از این پدیده جهان‌شمول قرار می‌گیرند و نیز اینکه چرا در تمامی مناطقی که در آنها سفال منقوش ناپدید می‌شود (به‌غیر از خوزستان و تا حدی دهلران) تغییرات اساسی در ساختار اجتماعی ساکنین رخ نمی‌دهد و جوامع تقریباً بر همان سبک و سیاق گذشته زندگی می‌کنند؟ پرسش‌های جدیدی

است که در این زمینه مطرح می‌شود. به‌طور کلی نتایج به‌دست آمده در این تحقیق نشان می‌دهد که تعدادی از نظریات ارائه شده در این زمینه نیاز به بازنگری دارند.

پرسش‌های پژوهش: تحقیق حاضر در پی پاسخ‌گویی به چند پرسش کلیدی در مطالعات فرهنگ‌های سفالی منقوش به‌ویژه در بازه زمانی اواخر هزاره پنجم قبل از میلاد است. در چه مناطقی از ایران هم‌زمان با بین‌النهرین سنت سفال منقوش در بازه زمانی یاد شده روبه افول است؟ آیا ناپدید شدن سفال منقوش در مناطق وسیعی از ایران در نتیجه پایان یافتن دوران پیش از تاریخ و ورود به دوره شهرنشینی است؟ آیا می‌توان پایان یافتن سنت سفال منقوش را از جمله عوامل تغییر و تحولات بنیادین در ساختار اجتماعی جوامع فرض کرد؟

روش پژوهش: روش پژوهش در تحقیق حاضر بر پایه روش تحلیلی - مقایسه‌ای است؛ بدین صورت که با هدف مشخص ساختن چگونگی سرانجام سنت سفال منقوش در پایان هزاره پنجم قبل از میلاد، ابتدا فرهنگ‌های سفالی منقوش مناطق مختلف ایران و مناطق هم‌جوار نظیر بین‌النهرین مورد تحلیل و مطالعه قرار می‌گیرند. سپس در ادامه و با آگاهی یافتن از چگونگی روند سفال منقوش در مناطق یاد شده، این نوع فرهنگ‌های سفالی با هم مقایسه می‌شوند. هر چند که بحث اصلی این مقاله بررسی سرانجام سفال منقوش در فرهنگ‌های پیش از تاریخی در مناطق مختلف ایران است، اما به‌دلیل هم‌جواری ایران با بین‌النهرین و نیز هم‌زمانی این رخداد با تغییرات عمیق ساختاری در جامعه بین‌النهرین، در ابتدا نگاهی گذرا به فرهنگ‌های سفالی منقوش بین‌النهرین داشته و سپس به تفصیل در مورد فرهنگ‌های سفالی منقوش مناطق مختلف ایران بحث خواهد شد.

پیشینه پژوهش

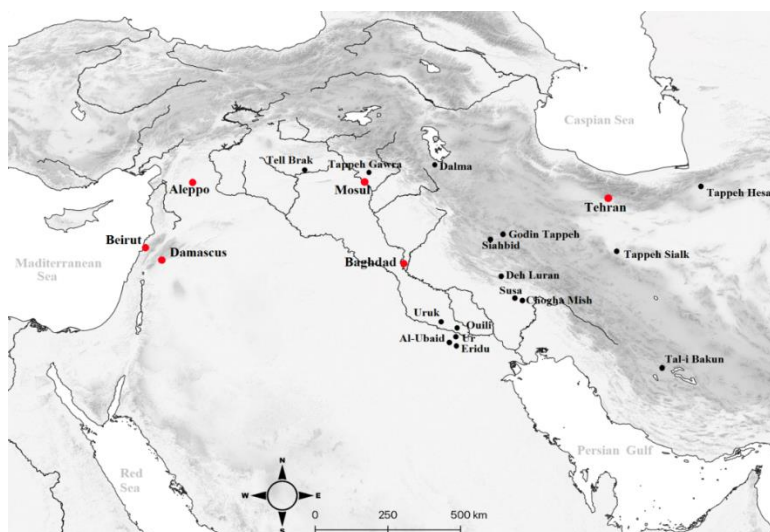
هر چند که مقالات و کتب زیادی درباره سفال‌های دوران پیش از تاریخ منتشر شده، اما تا به حال پژوهشی که مستقلاً و به‌طور خاص و ویژه بر سرانجام سفال منقوش در دوران پیش از تاریخ تمرکز داشته باشد، صورت نگرفته است. با دنبال کردن سیر سنت سفالگری دوران پیش از تاریخ مناطقی نظیر بین‌النهرین و بخش‌هایی از ایران مشخص است که سفال منقوش در دوره نوسنگی جدید رواج یافته و سرانجام در اوایل دوره مس و سنگ جدید در پایان هزاره پنجم قبل از میلاد ناپدید می‌شود. البته خود بازه زمانی اواخر هزاره پنجم پیش از میلاد که این روند متوقف شده، مورد توجه محققان قرار گرفته است. رابرت آدامز از جمله محققانی است که در این زمینه دست به تحقیق زده و معتقد است که زوال سفال منقوش در پایان هزاره پنجم پیش از میلاد در نتیجه پایان یافتن دوران روستائیشینی و ورود جوامع به دوران شهرنشینی است (Adams, 1989: 445). از دیگر محققانی که پژوهش‌های جامعی در این زمینه انجام داده، فرانک هول است. وی نیز تغییر در سنت سفالگری و از بین رفتن سفال‌های منقوش دوران عبید در پایان هزاره پنجم قبل از میلاد را از جمله نشانه‌های پایان یافتن دوران روستائیشینی برمی‌شمرد (Hole, 1994: 139). مقاله حاضر از جمله جدیدترین تحقیقات صورت گرفته در این زمینه است که نتایج جالب توجهی را در پی دارد. از جمله این نتایج که در تضاد با تحقیقات قبلی قرار دارد این است که در برخی از مناطق مورد بررسی در پژوهش حاضر نظیر مناطق شمال غرب و مناطق زاگرس مرکزی در غرب ایران، علی‌رغم پایان یافتن سنت سفال منقوش در پایان هزاره پنجم قبل از میلاد، جوامع هم‌چنان در دوران روستائیشینی به سر می‌برند.

بین‌النهرین

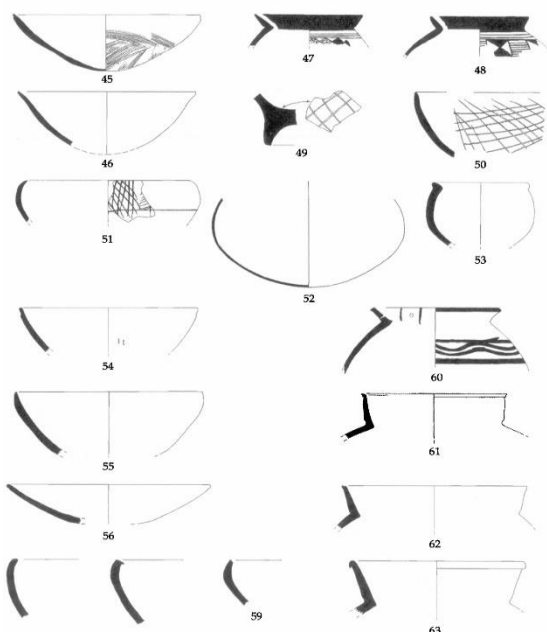
بر خلاف ایران که در دوران پیش از تاریخ دارای فرهنگ‌های سفالی متفاوت است، بین‌النهرین به‌طور کلی به دو منطقه شمالی و جنوبی تقسیم می‌گردد. قدیمی‌ترین فرهنگ‌های سفالی منقوش در مناطق شمال بین‌النهرین،

فرهنگ‌های دوران نوسنگی موسوم به جارمو و حسونا/سامرا هستند (Lloyd & Safar, 1945; Lloyd, 1980; Nieuwenhuys & Cruells, 2004: 50-55; Matthews, 2013: 37-45). سنت نقش‌اندازی روی سفال‌های پیش از تاریخ حوضه شمال بین‌النهرین با شکل‌گیری دوره حلف در هزاره ۶ ق.م. تداوم و گسترش می‌یابد (Akkermans, 2007; 2014; Campbell, 2013). با پایان یافتن دوره حلف در نیمه دوم هزاره ۶ ق.م. فرهنگ سفالی مشهور دیگری به نام عبید (عبید ۴ و ۳) در شمال بین‌النهرین رواج می‌یابد (Stein, 2012). ویژگی بارز و شناخته شده فرهنگ عبید، سفال‌های نخودی منقوش زیبا و پرکار آن است که مناطق وسیع‌تری را ورای بین‌النهرین تحت تأثیر قرار می‌دهد (Weeks et al. 2010: 247-250). سرانجام در نیمه دوم هزاره ۵ ق.م. روند نقش‌اندازی روی سفال در شمال بین‌النهرین متوقف و این سنت به تدریج شروع به رنگ باختن می‌کند. با پایان یافتن دوره عبید در اواسط هزاره ۵ ق.م. و شروع فازهای اولیه دوره مس و سنگ جدید (مس و سنگ جدید LC1/۱) در شمال بین‌النهرین، سفال‌های منقوش دوران عبید به تدریج در حال افول بوده و جای خود را به سفال‌های ساده و بی‌نقش اوایل دوره مس و سنگ جدید می‌دهند (Stein, 2012; Thuesen, 2000: 57). این روند سرانجام در فاز دوم دوره مس و سنگ جدید در شمال بین‌النهرین (مس و سنگ جدید LC2/۲) به پایان رسیده و در سده‌های پایانی هزاره ۵ و اوایل هزاره ۴ ق.م. سفال‌های منقوش نوع عبید در شمال بین‌النهرین به‌طور کلی ناپدید می‌شوند (Rothman, 2001) (جدول ۱/تصاویر ۱ و ۲).

سرنوشت مشابهی در انتظار فرهنگ‌های سفالی منقوش مناطق جنوب بین‌النهرین قرار دارد. تقریباً هم‌زمان با فرهنگ‌های سفالی منقوش دوره نوسنگی شمال بین‌النهرین (حسونا-سامرا/حلف) در هزاره‌های ۷ و ۶ ق.م. در جنوب بین‌النهرین فرهنگ سفالی متفاوتی به نام عبید در حال شکل گرفتن است (Oates, 1983). در قدیمی‌ترین لایه‌های محوطه‌هایی مانند تل العویلی در جنوب بین‌النهرین، گونه‌های اولیه سفال نوع عبید به نام عبید ۰ و ۱ گزارش شده است (Hout, 1989: 25-30). با گسترش فرهنگ عبید در فازهای بعدی (عبید ۳ و ۴)، سرانجام این فرهنگ سفالی به مناطق شمال بین‌النهرین نیز گسترش یافته و جایگزین فرهنگ حلف در این مناطق می‌شود (Stein, 2012: 128). در جنوب بین‌النهرین نیز سرانجام در نیمه دوم هزاره ۵ ق.م. و با پایان یافتن دوره عبید و شروع دوره انتقالی به اوروک که در اصطلاح عبید انتقالی نام دارد (Oates, 2018)، سفال‌های منقوش دوران عبید ناپدید و جای خود را به سفال‌های ساده و بی‌نقش دوره اوروک اولیه می‌دهند. هرچند که در نواحی شمال و جنوب بین‌النهرین تقریباً به‌طور هم‌زمان و در نیمه دوم هزاره ۵ ق.م. به تدریج شاهد جایگزینی سفال نوع عبید با سفال‌های ساده و بدون نقش هستیم؛ اما از دیگر جنبه‌ها نظیر فرم‌های سفالی، قرابتی بین نواحی شمال و جنوب دیده نمی‌شود (Brustolon & Rova, 2007: 15-16; Stein, 2012: 138). فرهنگ‌های سفالی هر یک از نواحی شمال و جنوب بین‌النهرین در فازهای ابتدایی انتقال به دوران سفال بی‌نقش (مس و سنگ جدید LC1-2/۲ تا LC1-2/۱)، دارای فرم خاص خود هستند؛ اما در فازهای میانی و پایانی دوران مس و سنگ جدید (مس و سنگ جدید ۴، ۳ و LC3-4-5/۵) دوباره یکپارچگی فرهنگی از نظر فرم‌های سفالی بین نواحی شمال و جنوب برقرار می‌شود (Stein, 2012: 138; Rothman, 2001).

شکل ۱: موقعیت پراکنش تعدادی از محوطه‌های اشاره شده در متن (نگارنده ۱۴۰۱)

شکل ۲: نمونه سفال‌های فاز عبید انتقالی از کاوش‌های تل براک (Oates, 2018: 84)

ایران

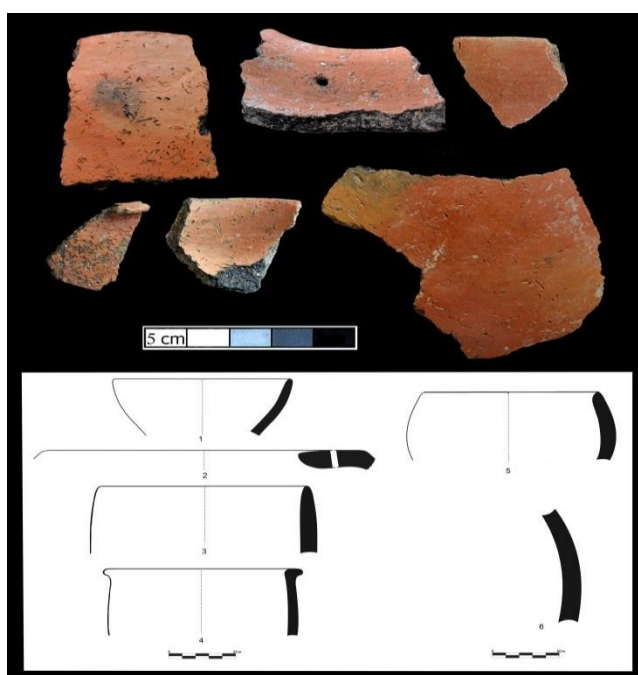
برخلاف بین‌النهرین که به‌طور کلی به دو منطقه شمالی و جنوبی قابل تقسیم است، ایران دارای قلمرهای فرهنگی گوناگونی در دوران پیش از تاریخ است. دلیل اصلی این امر در جغرافیای متفاوت ایران نسبت به بین‌النهرین است. در ایران برخلاف بین‌النهرین، مناطق مختلف با زیست‌بوم و جغرافیای متفاوتی دارد (Hole, 2011: 1)؛ نتیجه چنین امری شکل‌گیری فرهنگ‌های متنوع پیش از تاریخی در مناطقی مانند شمال غرب، غرب، جنوب غرب، فلات مرکزی و فارس است. در ادامه هر یک از این مناطق به‌طور جداگانه مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرند:

شمال غرب ایران: قدیمی‌ترین فرهنگ سفالی منقوش در مناطق شمال غرب ایران به هزاره ۶ ق.م و به اصطلاح به دوره حاجی فیروز بر می‌گردد (Voigt, 1983). سفال‌های منقوش دوره نوسنگی حاجی فیروز جای خود را به فرهنگ سفالی متنوع‌تری به نام دالما با شروع دوره مس و سنگ می‌دهد (Hamlin, 1975). فرهنگ‌های سفالی منقوش حوضه شمال غرب ایران تا اواخر هزاره ۵ ق.م و پایان دوره پیزدلی ادامه می‌یابد، اما سرانجام با پایان یافتن دوره پیزدلی در

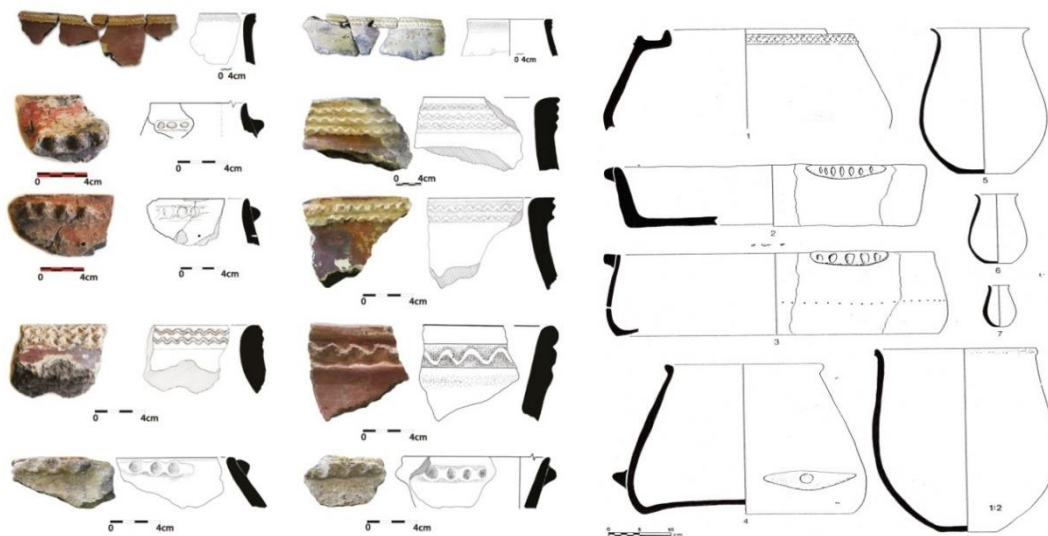
حدود ۴۲۰۰ ق.م سنت سفالگری منقوش در این حوضه روبه افول است و سفال‌های منقوش نوع پیزدلی جای خود را به گونه‌های سفال بی‌نقش و ساده اوایل دوران مس و سنگ جدید (LC1/2) می‌دهند (Abedi, 2017; Abedi et al. 2014). البته لازم به ذکر است که چگونگی روند انتقال سفال‌های منقوش دوره پیزدلی به سفال‌های ساده اوایل مس و سنگ جدید تا حدودی تنها در مناطق شمال دریاچه ارومیه مشخص شده است و این وضعیت در سایر مناطق و به‌ویژه جنوب دریاچه چندان روشن نیست (Renette & Mohammadi Ghasrian, 2020: 125). قدیمی‌ترین فرهنگ شناخته شده دوره مس و سنگ جدید در مناطق جنوبی‌تر دریاچه ارومیه، سنت گودین VII بوده که متعلق به اواخر هزاره ۴ ق.م است (Abedi et al. 2019: 418). لازم به ذکر است که فرهنگ گودین VII حدود هزار سال با فرهنگ پیزدلی اختلاف قدمت دارد. به عبارت دیگر بین پایان دوره پیزدلی (۴۲۰۰ ق.م) و قدیمی‌ترین فرهنگ شناخته شده دوره مس و سنگ جدید مناطق جنوب دریاچه ارومیه (گودین VII/۳۲۰۰ ق.م)، یک وقفه فرهنگی هزار ساله وجود دارد. با توجه به وجود فرهنگ سفالی نوع گودین VII در مناطقی همانند بانه (ساعد موجشی و دیگران، ۱۳۹۶: ۵۲) و سقز (محمدی قصریان، ۱۳۹۹ ب و احمدی نیا و دیگران، ۱۳۹۷: ۶۸) در همسایگی مناطق جنوبی حوضه دریاچه ارومیه، به نظر می‌رسد که در وقفه فرهنگی بین پایان دوره پیزدلی تا شروع دوره گودین VII در این ناحیه، فرهنگ سفالی نوع گودین VII قرار داشته باشد (محمدی قصریان، ۱۳۹۹ ب: ۱۰۲-۱۰۳). نکته دیگر در مورد فرهنگ‌های اولیه سفال بدون نقش حوضه دریاچه اینک، نه‌تنها شروع این پدیده هم‌زمان با دیگر مناطق هم‌جوار در بازه زمانی اواخر هزاره ۵ و اوایل هزاره ۴ ق.م است، بلکه از جنبه فرم‌های سفالی و نیز برخی موارد دیگر، تشابهاتی بین فرهنگ‌های اولیه سفال بی‌نقش حوضه دریاچه ارومیه با مناطق هم‌جوار دیده می‌شود. ویژگی بارز فرهنگ‌های سفالی اوایل دوران مس و سنگ جدید این حوضه، سفال نوع کاهرو (Chaff face/CF) است (Abedi, 2017: 36, fig10-12) و (Helwing, 2013b)؛ (شکل ۳). لازم به ذکر است که گونه سفال کاهرو یکی از شاخص‌ترین گونه‌های سفالی اوایل دوران مس و سنگ جدید شمال بین‌النهرین (Stein, 2012)، شمال سوریه، مناطقی از جنوب آذربایجان، قفقاز و گرجستان (Marro, 2010: 38) و شرق و جنوب‌شرق ترکیه محسوب می‌شود (Braidwood & Braidwood, 1960: 150; Frangipane, 1993: 229). از دیگر مشابهت‌های سفالی می‌توان به سفال‌های دارای نشان (امضا) سفالگر اشاره کرد. این گونه سفال‌های نشان‌دار از جمله گونه‌های رایج فازهای مس و سنگ جدید مناطق یاد شده است (Marro, 2010: 38)؛ نمونه‌هایی از آن نیز در حوضه دریاچه ارومیه گزارش شده است (Abedi, 2017: fig14). نکته آخر در مورد فرهنگ‌های سفالی پایان هزاره ۵ ق.م شمال‌غرب ایران این است که هر چند در پایان این هزاره سفال‌های منقوش به پایان می‌رسد، اما تا به حال شواهد متقنی از تغییر الگوی استقرار و یا تغییر در تعداد و اندازه محوطه‌ها نسبت به دوره قبل و در نهایت تغییر سبک و شیوه زندگی ساکنین هم‌زمان با این رخداد گزارش نشده است. از این روی به نظر می‌رسد که علی‌رغم این تغییر بارز در فرهنگ‌های سفالی، تغییر آن‌چنانی در ساختار اجتماعی ساکنین رخ نمی‌دهد.

زاگرس مرکزی: از جمله قدیمی‌ترین سفال‌های منقوش حوضه زاگرس مرکزی، سفال نوع سراب است (McDonald, 1979). از کاوش تپه سراب، چهار گونه سفال منقوش گزارش شده که معیار مناسبی را برای تاریخ‌گذاری محوطه‌های دوره نوسنگی میانی و جدید منطقه فراهم کرده است. این چهار گونه سفال عبارتند از: سفال بچه قورباغه‌ای سراب (Sarab Tadpole)، سفال هندسی سراب (Sarab Geometric)، سفال خطی سراب (Sarab Linear) و سفال با نقوش سفید روی زمینه سیاه (WOB) (Levine and Mc Donald 1977: 44). در مناطق غربی زاگرس مرکزی، سنت سفالی دوره سراب با سفال‌های منقوش گونه جی در دوره مس و سنگ قدیم جایگزین می‌شوند؛ اما در حوضه شرق زاگرس مرکزی در اوایل دوره مس و سنگ، سنت متفاوتی بنام شحن‌آباد رواج دارد (Levine and Young 1987: 17).

این نوع اشتقاق و دوگانگی فرهنگی در مناطق شرق و غرب زاگرس مرکزی بعد از اوایل دوره مس و سنگ نیز هم-چنان تداوم داشته است. در مناطق غربی، فرهنگ‌های اولیه دوران مس و سنگ (سفال نوع جی) با سفال‌های نخودی منقوش نوع سیاه‌بید اولیه جایگزین می‌گردند؛ اما در شرق زاگرس مرکزی شاهد جایگزینی فرهنگ شحن‌آباد با فرهنگ دالما/سه‌گابی هستیم (Levine & Young, 1987: 23). به هر ترتیب این گونه فرهنگ‌های سفالی منقوش، سرانجام در هر دو حوضه تقریباً در سده‌های پایانی هزاره ۵ و اوایل هزاره ۴ ق.م به پایان می‌رسند. در مناطق شرق زاگرس مرکزی، سنت سفالی نخودی منقوش نوع سه‌گابی حدود ۴۲۰۰/۴۰۰۰ ق.م پایان یافته و جای خود را به سفال نوع گودین VII می‌دهد (Rothman & Badler, 2011: Table 4.1). علی‌رغم برخی تزیینات کنده و برجسته، بیشتر سفال‌های دوره گودین VII را سفال‌های ساده و بی‌نقش تشکیل می‌دهند (Levine & Young, 1987: 33) (تصاویر ۴ و ۵).

شکل ۳: نمونه سفال‌های کاهروی نوع گودین VII به‌دست آمده از کاوش تپه نمه شیر، شهرستان بانه (شکل از مرتضی زمانی، ۱۳۹۹)

شکل ۴ و ۵: نمونه سفال‌های دوره گودین VII زاگرس مرکزی در سمت راست (Levine & Young, 1987: 34) و نمونه سفال‌های نوع گودین VII تپه قشلاق بیجار در سمت چپ (Sharifi & Motarjem, 2018: 95)

در مناطق غرب زاگرس مرکزی نیز سرانجام مشابهی در انتظار فرهنگ‌های سفالی منقوش است. هر چند که در نواحی غرب زاگرس مرکزی سنت سفالگری منقوش حتی بعد از سفال‌های نخودی منقوش (نوع BOB) دوره سیاه بید ادامه می‌یابد و شاهد شکل‌گیری سفال‌های منقوش متفاوتی نظیر RWB و BOR بعد از این دوره هستیم (Henrickson, 1985: 74)؛ اما نهایتاً در پایان هزاره ۵ ق.م و اوایل هزاره ۴ ق.م این نوع فرهنگ‌های سفالی منقوش نیز ناپدید و جای خود را به سفال‌های ساده و بی‌نقش نوع گودین (گودین VI2) در هزاره ۴ ق.م می‌دهند (Levine & 40 Young, 1987). نکته دیگر در مورد ناپیدایی سفال‌های منقوش و جایگزینی آن با سفال‌های ساده اوایل دوران مس و سنگ جدید زاگرس مرکزی و به‌ویژه حوضه شرقی اینکه، نه‌تنها این اتفاق با دیگر مناطق همجوار در ایران و بین‌النهرین تقریباً هم‌زمان است، بلکه از نظر فرم‌های سفالی نیز مشابهت‌هایی دیده می‌شود. از جمله ویژگی‌های سفال قرمز رنگ نوع گودین VII و یا گونه گودین VI2، کاهرو بودن است. همان‌طور که ذکر گردید، از جمله بارزترین ویژگی‌های سفال‌های اوایل دوره مس و سنگ جدید رواج گونه کاهرو در مناطق وسیعی از شمال بین‌النهرین، مناطق جنوب قفقاز و ترکیه و مناطقی از شمال غرب ایران است (Stein, 2012: 138 و Brustolon & Rova, 2007). قسمت لبه بیرونی تعدادی از گونه‌های سفالی این فرهنگ با تزییناتی نظیر شیارهای کنده موازی، نقوش کنده طنابی، تزیینات هاشوری و نیز برجستگی‌ها قبه‌مانند، تزیین شده است (شکل ۳). این نوع تزیینات در لبه بیرونی ظرف شبیه به تزییناتی است که در فرهنگ‌های هم‌دوره مناطق مجاور نظیر سفال نوع سرگراب در دهلران، در مناطق جنوب غرب ایران نیز دیده می‌شود (Wright, 2013: fig 4-5).

پایان یافتن سنت‌های سفالی منقوش در پایان هزاره ۵ ق.م و شروع دوره مس و سنگ جدید در مناطق غربی ایران، هم‌زمان پنداشته شده با خالی از سکنه شدن مناطق غرب ایران و پناه بردن ساکنین به ارتفاعات و غارها و پناه گاه‌های صخره‌ای و رواج زندگی کوچ‌نشینی (Johnson, 2003: 431-433; Abdi, 2011: 7; Hole, 1994: 132-134; Wright, 1987: 291-294). اما مرور محوطه‌های شناسایی شده در محدوده پراکنش فرهنگ گودین VII در مناطق غربی ایران چیزی خلاف این فرضیه را نشان می‌دهد. با مقایسه آمار محوطه‌های بررسی شده از دوره مس و سنگ میانی با تعداد محوطه‌های دوره مس و سنگ جدید (گودین VII) در برخی از مناطق واقع در محدوده فرهنگ گودین VII، در می‌یابیم که در این نواحی نه‌تنها کاهش در تعداد استقرار رخ نداده، بلکه با افزایش تعداد استقرارها نیز مواجه هستیم. به‌غیر از خود کنگاور که قبلاً یک استثنا در این زمینه فرض شده است (Henrickson, 1994: 92)، حوزه رودخانه گامسی‌آو در شهرستان‌های نهاوند، صحنه و هرسین (سعیدی هرسینی، ۱۳۸۵: ۳۶۹-۳۷۰)، دشت سنقر (Heydari & Ghorbani, 2016: 24)، دشت قروه (شریفی و زینی‌وند، ۱۳۹۷: ۷۳۶)، مریوان (Zamain Dadaneh et al. 2019: 39-40)، سنندج (محمدی قصریان، ۱۳۹۹ ب: ۱۰۳) و کرفتو (جهانگیری، ۱۳۹۷: ۲۵۷)، دارای وضعیتی مشابه کنگاور بوده و آمار محوطه‌های دوره مس و سنگ جدید بیشتر از آمار محوطه‌های دوره مس و سنگ میانی است. در باقی مناطق غرب کشور نیز نظیر منطقه بیستون (محمدی قصریان، ۱۳۹۱)، سرفیروزآباد (نیکنامی و دیگران، ۱۳۹۲: ۶۶-۶۷)، بیجار (سعد موچشی و دیگران، ۱۳۹۲، ۲۸-۲۹)، ابهر رود زنجان (Alibaigi et al. 2012: 462)، همدان (بلمکی، ۱۳۹۲: ۲۸) نیز کاهش رخ داده در آمار محوطه‌های دوره مس و سنگ جدید به نسبت دوره میانی به اندازه‌ای نیست که این مناطق را خالی از سکنه بنامیم. لازم به ذکر است که شرایط یاد شده فقط محدود به مناطق تحت سیطره فرهنگ گودین VII در بخش‌های شرقی زاگرس مرکزی و نواحی شمالی و شمال شرقی آن نیست، بلکه نتایج جدیدترین تحقیقات صورت‌گرفته در مناطق خارج از حوضه پراکنش این فرهنگ در دشت‌های غربی زاگرس مرکزی (ماهی‌دشت) نیز نشان می‌دهد که تغییر آن‌چنانی بین آمار محوطه‌های دوره مس و سنگ میانی (سیاه‌بید قدیم و جدید) و فرهنگ‌های دوره مس و سنگ جدید (RWB,

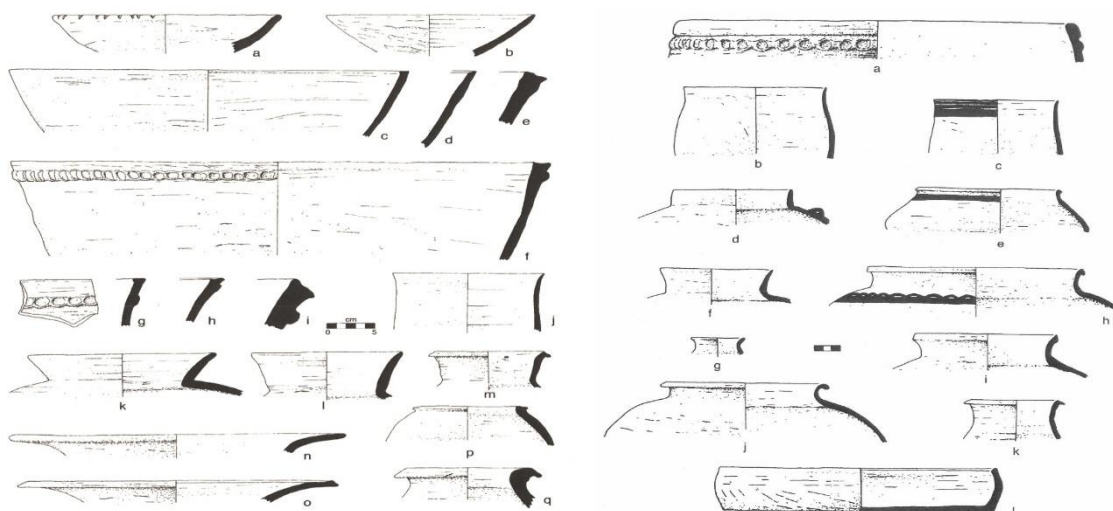
BOR و گودین VII/VI دیده نمی‌شود. در کل این بحث خالی از سکنه شدن غرب ایران با پایان دوره مس و سنگ میانی و شروع دوره مس و سنگ جدید از اساس غلط است (Renette, 2018: 325-326).

جدول (۱) جدول گاهنگاری پیش از تاریخ مناطق مورد بحث در مقاله (جدول از نگارنده، ۱۴۰۰)

DateB.C	خوزستان	دهلران	زاگرس مرکزی		فارس	فلات مرکزی	شمال غرب	بین‌النهرین	
			غرب	شرق				جنوب	شمال
4000	شوشان انتقالی	سرگراب	RWB/BOR	گودین VII	لیوی	سیلک III	مس و سنگ جدید ۲	اوروک قدیم	
4200	شوشان جدید ۲	شوش الف						مس و سنگ جدید ۲	
4400									
4600	شوشان جدید ۱	فرخ آباد	سیاه بید جدید	سه گابی			بیزدلی	عبید انتقالی	
4800	شوشان میانی ۲	بیات						عبید ۴	
5000		مهمه	سیاه بید قدیم	دالما			دالما	عبید ۴	
5200	شوشان میانی ۱	خزینه			یاکون	سیلک II		عبید ۳	
5400			جی	شهن آباد	شمس آباد			عبید ۲	
5600	شوشان قدیم	سبز				سیلک 5-41		عبید ۱	
5800				پشت فرودگاه				عبید ۱	
6000	شوشان عتیق ۳	انتقالی جقمامی	سراب جدید				حاجی فیروز	عبید ۰	
6200	شوشان عتیق ۲	سرخ	سراب قدیم		جری			حلف	
6400	شوشان عتیق ۱	سفید			موشکی			سامرا	
	شوشان عتیق ۰							حسنونا	
6900	شوشان شکل‌گیری شوشان	محمدجعفر						چارمو	
	شوشان بی سفال	علی کش							
7500		بزمرد	گنج دره E		رحمت آباد				

دهلران: دشت دهلران با وسعتی حدود ۹۴۰۰ کیلومتر مربع و ارتفاعی بین ۱۰۰ تا ۵۰۰ متر از سطح آب‌های آزاد، در شمال‌غرب خوزستان واقع شده است. دشت رسوبی دهلران از جنوب به بلندی‌های حمیرین و از شمال به ارتفاعات زاگرس محدود می‌شود و از نظر تقسیمات سیاسی نیز بخشی از استان ایلام به حساب می‌آید (Kirkby, 1977). همانند بسیاری از مناطق هم‌جوار در داخل یا خارج ایران، سنت نقش‌اندازی روی سفال در منطقه دهلران نیز از دوره نوسنگی شروع می‌شود. بر اساس کاوش‌های تیم هول و فلانری در محوطه‌های علی‌کش، تپه سبز، موسیان و فرخ‌آباد، توالی فرهنگی پیش از تاریخ دهلران مشخص گردید (Hole et al. 1969). دهلران بعد از دو فاز نوسنگی بی‌سفال بزمرد و علی‌کش، در فاز محمدجعفر وارد دوران با سفال می‌شود (Hole et al. 1969: 31-45). از جمله سفال‌های فاز محمدجعفر، سفال منقوش نوع محمدجعفر است. این گونه سفال‌های منقوش در ۲ فاز بعدی بنام‌های سفید و سرخ نیز ادامه می‌یابد تا اینکه در فاز سبز ناپدید می‌شوند (Hole et al. 1969: 113) از جمله سفال‌های شاخص توالی دهلران که با ناپیدی سفال‌های منقوش محمدجعفر در فاز سبز رواج می‌یابند، سفال‌های نخودی منقوش نوع سوزیانا است. این گونه سفال‌های منقوش تا فاز شوش الف تداوم می‌یابند تا اینکه با پایان یافتن این فاز (شوش الف)، روند سفال‌های نخودی منقوش نیز متوقف شده و در فاز بعدی (شوش آ پایانی/سرگراب) به تدریج روبه افول گذاشته و نهایتاً در دوره اوروک قدیم ناپدید می‌شوند (Wright, 2013: 52-53). لازم به ذکر است که در توالی دهلران فاز شوش الف پایانی یا سرگراب یک فاز انتقالی مابین دوره شوش الف و دوره اوروک قدیم است. در این فاز هر چند که تعداد کمی از سفال‌های نخودی منقوش فاز شوش الف وجود دارند اما به هیچ وجه از نظر نوع و تکرار نقوش قابل مقایسه با این فاز نبوده و بیشتر شبیه به سفال‌های دوره اوروک قدیم است (Wright, 2013: 52-53). یکی از

ویژگی‌های سفال نوع سرگراب وجود تزیینات انگشتی و طنابی در لبه بیرونی ظرف است (Wright, 2013: 53-55)؛ از این جهت شباهت‌هایی با تزیینات لبه بیرونی سفال‌های نوع گودین VII زاگرس مرکزی دارد. هم‌چنین از جمله رایج‌ترین فرم‌های سفالی فاز سرگراب در دهلران کاسه‌های کم‌عمق دهانه باز و خم‌ره‌های گردن‌دار است (Wright, 2013: 53-55)؛ مشابه آن در فرم‌های سفالی دوره گودین VII در زاگرس مرکزی نیز دیده می‌شود (Levine & Young, 1987: 40) (شکل ۶). علاوه بر مشابهت‌های موجود بین سفال نوع سرگراب با فرهنگ‌های اوایل دوران مس و سنگ جدید زاگرس مرکزی، قرابت‌هایی نیز بین سفال نوع سرگراب با فازهای قدیم لپویی در فارس گزارش شده است که در ادامه در مورد آن سخن خواهیم گفت. در پایان لازم ذکر شود که افول سفال‌های نخودی منقوش نوع سوزیانا در فاز شوش الف و رایج شدن سفال‌های نوع سرگراب در دهلران به مثابه نوعی فروپاشی فرهنگی در این ناحیه فرض شده است. در این حوضه، فرهنگ سرگراب یک فرهنگ نفوذی مربوط به کوچ‌نشینان ارتفاعات شمال دهلران فرض شده که در پایان هزاره پنجم قبل از میلاد و هم‌زمان با پایان یافتن سفال منقوش نوع سوزیانا به دهلران هجوم می‌آورند (Wright et al. 1975: 111-112).

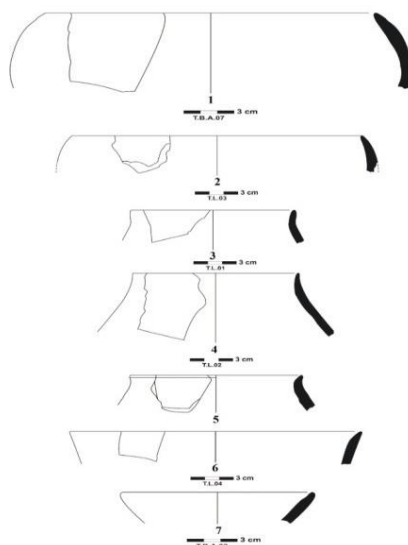

شکل ۶ و ۷: نمونه سفال‌های فاز سرگراب دهلران در سمت راست (Wright, 2013: 56) و نمونه سفال‌های فاز شوش الف پایانی خوزستان در سمت چپ (Wright, 2013: 53)

خوزستان: سفال‌های منقوش دشت خوزستان از فاز شکل‌گیری شوشان (Formative Susiana) در اوایل هزاره هفتم قبل از میلاد شروع می‌شود. سفال‌های منقوش این فاز را سفال‌های ترد و شکننده با نقوش هندسی ساده تشکیل می‌دهند (Delougaz & Kantor, 1996). با ورود به دوره شوشان عتیق (شوشان عتیق ۰ تا ۳)، سفال‌های منقوش جدیدی ظاهر می‌شوند. از جمله سفال‌های منقوش این دوره در خوزستان، می‌توان به سفال‌های استاندارد صیقلی در فاز عتیق ۱، سفال معروف به خط قرمز در فاز شوشان عتیق ۲ و سفال معروف به خطوط نزدیک به هم در شوشان عتیق ۳ یاد کرد (Alizadeh, 2004: 167-171) و مقدم، ۱۳۹۰: ۳۴۳-۳۴۵). در ادامه و در فازهای دوره شوشان میانه و به‌ویژه در فازهای شوشان میانی ۱ و ۲، شاهد ارتباطات اجتماعی-اقتصادی خوزستان با مناطق هم‌جوار هستیم. در فازهای یاد شده، مشابهت‌هایی بین سفال‌های نخودی منقوش نوع سوزیانی دشت خوزستان و فرهنگ‌های هم‌جوار نظیر عبید ۳ و ۴ در بین‌النهرین، باکون B2 در فارس و گیان V در زاگرس دیده می‌شود (Alizadeh, 2004: 172). سفال‌های منقوش نوع شوشان میانی در فازهای بعدی (شوشان جدید) ادامه یافته و در فاز شوشان جدید ۲ (شوش الف)، به اوج شکوفایی می‌رسد (Hole, 2010: 233)؛ اما نهایتاً در فاز شوشان جدید ۳/شوش الف پایانی، شاهد افول تدریجی سفال نخودی منقوش نوع شوشان و جایگزین شدن آن با سفال‌های ساده دوران اوروک قدیم هستیم. همانند دهلران، فاز شوش الف پایانی در توالی خوزستان نیز آخرین فاز سفال‌های نخودی منقوش است و با شروع فاز

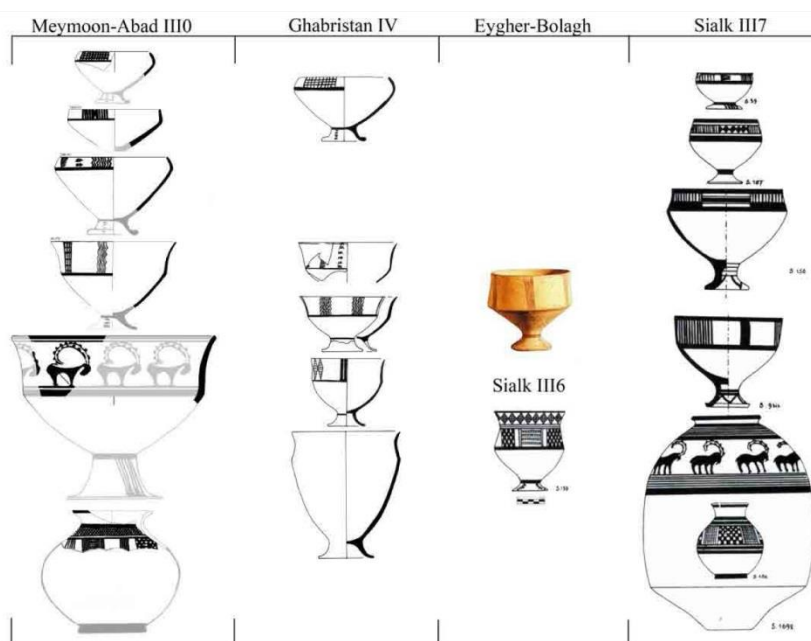
شوش الف پایانی در اواخر هزاره پنجم قبل از میلاد، شاهد افول تدریجی سفال‌های منقوش بوده که سرانجام در دوره اوروک قدیم در اوایل هزاره ۴ ق.م ناپدید می‌شوند (Wright, 2001: Table 4.1) (جدول ۱ و شکل ۷). لازم به ذکر است که برخلاف سایر مناطق ایران، در حوضه خوزستان ناپدید شدن سفال‌های نخودی منقوش در اواخر هزاره ۵ و اوایل هزاره ۴ ق.م هم‌زمان است با پایان یافتن دوران پیش از تاریخ و سپیده‌دم دوران شهرنشینی. از این منظر تفاوتی بین خوزستان و جنوب بین‌النهرین دیده نمی‌شود و در هر دو منطقه با پایان یافتن سفال‌های نخودی منقوش (عبید/سوزیانا)، هر دو منطقه از دوران پیش از تاریخ گذر می‌کنند.

فارس: دو سبک سفالی جری و موشکی، قدیمی‌ترین سنت‌های سفالی منقوش حوضه فارس در هزاره ۶ ق.م هستند. چندین دهه پس از شناسایی این دو فاز سفالین منقوش دوره نوسنگی حوضه فارس، هنوز بحث‌هایی در مورد تقدم و تأخر این فرهنگ‌ها در بین باستان‌شناسان دیده می‌شود (Sumner, 1972: 52). سنت سفالگری منقوش دوره نوسنگی حوضه فارس، بعد از پایان دوره نوسنگی در دوران مس و سنگ نیز ادامه و تکامل می‌یابد. در توالی فرهنگی فارس مهم‌ترین فرهنگ سفالی منقوش دوران پیش از تاریخ، فرهنگ معروف باکون است که برای اولین بار بعد از کاوش‌های محوطه‌ای به همین نام در ادبیات باستان‌شناسی ایران شایع شد (Langsdorff & McCown, 1942: 52). ویژگی بارز فرهنگ سفالی باکون به‌ویژه در فازهای میانی و جدید، سفال‌های نخودی هستند که به‌وسیله نقش‌های سیاه‌رنگی تزیین شده‌اند (Black on Buff/BOB). در توالی فارس، دوره لپویی جایگزین دوره باکون می‌شود که مهم‌ترین مشخصه آن ناپدید شدن سفال‌های منقوش کلاسیک نوع باکون و جایگزین شدن با سفال‌های قرمز ساده نوع لپویی است (علیزاده، ۱۳۸۳: ۳۴) (شکل ۸). سالیابی رادیوکربن از کاوش‌های تپه مهر علی (سرداری زارچی، ۱۳۹۲: ۳۷) و تل اسپید نهشته‌های دوره لپویی را در بازه زمانی ۳۹۸۰ تا ۳۵۰۰ ق.م قرار می‌دهد (Petrie et al. 2007: 307). از نظر فرم‌های سفالی قرابت‌های بارزی بین فرهنگ لپویی فارس و فاز سرگراب در دهلران به‌ویژه در فازهای ابتدایی دیده می‌شود (Wright, 2013: 57). این نوع مشابهت‌های فرمی به منطقه دهلران محدود نیست و بسیاری از فرم‌های سفالی فاز لپویی فارس در فاز گودین VII زاگرس مرکزی نیز دیده می‌شود. لازم به ذکر است که به‌غیر از مشابهت‌های فرمی بین سفال‌های فاز لپویی در فارس با فرم‌های سفالی گودین VII زاگرس مرکزی، در هر دو فاز بیشتر سفال‌ها را نمونه‌های با پوشش غلیظ قرمز رنگ تشکیل می‌دهد؛ اما سفال‌های قرمز ضخامت با خمیره اکسیده شده نوع گودین VII به هیچ وجه شبیه سفال‌های محکم و خوش‌ساخت قرمز رنگ نوع لپویی نیستند (شکل ۸). در فارس فاز لپویی در توالی محلی شکاف ایجاد می‌کند. در این فاز شمار محوطه‌ها کاهش پیدا می‌کند و معمولاً زیستگاه‌ها در کنار چراگاه‌های طبیعی قرار دارند که نشانه گله‌داری است نه کشاورزی. هم‌چنین در این فاز هیچ محوطه‌ای با مساحتی بیش از ۵ هکتار شناسایی نشده است (Sumner, 1981).

شکل ۸: نمونه سفال‌های نوع لیبویی حوضه زاگرس جنوبی، فارس (Sumner, 1988: 24-27)

فلات مرکزی: داستان سفال منقوش حوضه فلات مرکزی با سرانجام فرهنگ‌های زاگرس شمالی، زاگرس مرکزی، زاگرس جنوبی و دهلران و خوزستان، متفاوت است. نه تنها دوره سفالگری منقوش در این حوضه دیرتر از قسمت‌هایی که تا به حال اسم بردیم شروع می‌شود، بلکه سرانجام آن نیز طور دیگری رقم می‌خورد. سفال‌های منقوش دوره نوسنگی فلات مرکزی در دوره سیلک I در اوایل هزاره ۶ ق.م شروع می‌شود (Fazeli Nashli et al. 2009: 7). سفال‌های منقوش دوره نوسنگی نوع سیلک I جای خود را به سفال‌های نوع چشمه‌علی در دوره سیلک II (مس و سنگ انتقالی - ۵۴۰۰ / ۴۲۰۰ ق.م) می‌دهد (Fazeli Nashli et al. 2009: 7). نکته قابل توجه در مورد فرهنگ‌های سفالی منقوش دوران پیش از تاریخ فلات مرکزی این است که بعد از دوره چشمه‌علی (حدود ۴۲۰۰ ق.م)، هم‌چنان شاهد ادامه یافتن گونه‌های سفالی منقوش در سده‌های پایانی هزاره ۵ و هزاره ۴ ق.م هستیم. در این حوضه، فرهنگ دوره چشمه‌علی حدود ۴۲۰۰ ق.م به پایان رسیده و فرهنگ جدیدی بنام سیلک III جایگزین آن می‌گردد (Fazeli Nashli et al. 2013). به‌طور کلی دوره سیلک III یک دوره طولانی‌مدت در توالی فلات مرکزی است که خود به زیر فازهای III یک تا هفت (Majidzadeh, 1978, 1981) تقسیم و کلاً بازه زمانی ۴۲۰۰ تا ۳۴۰۰ ق.م را در برمی‌گیرد (Fazeli Nashli et al. 2013: 111). به‌غیر از یکی دو گونه سفال بدون نقش (سفال آلبویی و سفال خاکستری) (Majidzadeh, 1978)، مهم‌ترین ویژگی‌های فرهنگی سیلک III، سفال‌های نخودی و قرمز رنگ منقوش و زیبای آن بوده که بی‌شک یکی از زیباترین فرهنگ‌های سفالی منقوش دوران پیش از تاریخ ایران است (شکل ۹). البته ذکر این نکته نیز ضروری است که فرهنگ سیلک III فقط مختص به حوضه فلات مرکزی ایران نیست و دامنه گسترش این فرهنگ مناطقی همانند کنگاور (Rothman & Badler, 2011) و نهاوند و ملایر (روستایی و آزادی، ۱۳۹۶) را در لبه شرقی زاگرس مرکزی نیز در بر می‌گیرد (محمدی قصریان، ۱۳۹۹). لازم به ذکر است که وضعیت مشابهی برای فرهنگ‌های سفالی اواخر هزاره ۵ و هزاره ۴ ق.م مناطق شمال‌شرق، جنوب‌شرق، شرق ایران و سیستان نیز دیده می‌شود.

شکل ۹: نمونه سفال‌های دوره سیلک III فلات مرکزی (یوسفکی زشک و همکاران، ۱۳۹۵: شکل ۱۴)

در مناطق جنوب‌شرق ایران از جمله رایج‌ترین فرهنگ‌های سفالی، فرهنگ موسوم به علی‌آباد است که سفال‌های نخودی منقوش در این فرهنگ دیده می‌شود (Caldwell, 1967). در شمال‌شرق ایران نظیر دشت گرگان، فرهنگ‌های سفالی اواخر هزاره ۵ و هزاره ۴ ق.م، فرهنگ حصار (حصار II/I) نام دارد که فرهنگی با سفال‌های منقوش متأثر از فرهنگ‌های سفالی فلات مرکزی (سیلک III) است (Dyson & Lawn, 1986). در بخش‌های دیگر مناطق شمال‌شرق ایران مانند خراسان از جمله فرهنگ‌های سفالی هزاره‌های پنجم و چهارم قبل از میلاد سفال‌های منقوش است. در این دوره فرهنگ نمازگاه (نمازگاه I, II) رواج دارد که در هر دو دوره سفال‌های منقوش از جمله گونه‌های شاخص سفالین محسوب می‌شوند (کوئل، ۱۳۹۴: ۴۰۷). آثار فرهنگ نمازگاه در داخل مرزهای ایران از نواحی مانند دشت گرگان (Crawford, 1963)، دره‌گز (Kohl & Heskel, 1980) دره اترک (Kohl et al. 1982)، تپه برج نیشابور (دانا و همکاران، ۱۳۹۱) و به تازگی در حوضه کشف‌رود مشهد نیز گزارش شده است (داوری و همکاران، ۱۳۹۹: ۵۷). هر چند که نگارنده اطلاعات ناچیزی از فرهنگ‌های سفالی پیش از تاریخ مناطق شرق و جنوب‌شرق ایران دارد، اما به نظر می‌رسد که در مناطق شرق و جنوب‌شرق ایران نیز همانند منطقه فلات مرکزی و مناطق شمال‌شرق ایران در هزاره‌های پنجم و چهارم قبل از میلاد، فرهنگ‌های سفالی منقوش رواج دارد (سید سجادی، ۱۳۸۹: ۲۵۷-۲۶۰).

تحلیل

آن‌گونه که از مباحث یاد شده مشخص است، در بازه زمانی اواخر هزاره ۵ و اوایل هزاره ۴ ق.م، اتفاق بسیار مهمی در سفالگری دوران پیش از تاریخ رخ داده است. بعد از گذشت حدود ۲۵۰۰ سال از سنت نقش‌اندازی روی سفال، در نیمه دوم هزاره ۵ ق.م این روند به تدریج به افول گراییده و سرانجام در پایان این هزاره و یا نهایتاً در اوایل هزاره ۴ ق.م سفال منقوش ناپدید و جای خود را به سفال‌های ساده و بی‌نقش می‌دهند. این پدیده مناطق وسیعی را در بر می‌گیرد: بین‌النهرین، سوریه، جنوب و جنوب‌شرق ترکیه در خارج از ایران و مناطق شمال‌غرب، زاگرس مرکزی، خوزستان، دهلران و فارس در داخل ایران. اما سایر مناطق ایران مانند فلات مرکزی، شمال‌شرق، شرق و جنوب‌شرق ایران در دوره یاد شده، همچنان شاهد تداوم سفال منقوش است.

از دیگر نکاتی که در این تحقیق مشخص گردید این است که در بین‌النهرین و خوزستان ناپدید شدن سفال منقوش در بازه زمانی یاد شده با تغییر و تحولات مهمی در ساختار اجتماعی ساکنین همراه است. در هر دوی این مناطق هم‌زمان با ناپدید شدن سفال منقوش، جوامع این مناطق دوران پیش از تاریخ را پشت سر گذاشته و در آستانه شهرنشینی قرار می‌گیرند. اما در مناطقی مانند زاگرس شمالی، زاگرس مرکزی و تا حدودی دهلران و فارس تغییرات اساسی آن-چنانی در ساختار اجتماعی به مثابه بین‌النهرین و خوزستان رخ نمی‌دهد و ساکنین علی‌رغم برخی تغییرات جزئی، تقریباً هم‌چنان بر سبک و سیاق گذشته خود زندگی می‌کنند. فرانک هول از جمله باستان‌شناسانی است که تحقیقات جامعی را در بازه زمانی پایان هزاره پنجم قبل از میلاد و تغییر و تحولات اساسی این دوره به‌ویژه در بین‌النهرین جنوبی انجام داده است. وی معتقد است که ریشه اصلی تحولات بنیادین اواخر هزاره پنجم قبل از میلاد جنوب بین‌النهرین که در نهایت منجر به شهرنشینی در هزاره بعدی می‌شود را باید در تغییرات اقلیمی جست (Hole, 1994). فرانک هول تأکید دارد که علی‌رغم نقش مهم فاکتورهای فرهنگی در تغییر و تحولات یاد شده، عواملی نظیر میزان بارندگی، درجه حرارت و تغییر سطح آب رودخانه‌های دجله و فرات در دهانه خلیج فارس را عامل اصلی تغییرات گسترده بازه زمانی پایان هزاره پنجم قبل از میلاد می‌داند (Hole, 1994: 121). اما نتایج به‌دست آمده در این تحقیق نشان می‌دهد که تغییر و تحولات در ساختار اجتماعی، سفالگری و غیره، در پایان هزاره پنجم قبل از میلاد در همه مناطق یکسان صورت نمی‌گیرد. در صورتی که تغییر و تحولات اقلیمی مانند بالا آمدن سطح آب خلیج فارس، از جمله عوامل کلیدی تغییر و تحولات اجتماعی هزاره پنجم قبل از میلاد جنوب بین‌النهرین است (Hole, 1994). دلیل تغییرات صورت گرفته در سایر مناطق خارج از این حوضه چه می‌تواند باشد؟ به‌طور خلاصه نمی‌توان یک نسخه واحد را برای علت تغییر و تحولات اساسی پایان هزاره پنجم قبل از میلاد برای تمامی مناطق پیچید. مطالعه حاضر، علی‌رغم مشخص ساختن چگونگی سرانجام سفال منقوش و جایگاه آن در تغییرات ساختاری جوامع اواخر هزاره پنجم قبل از میلاد، ابهامات و پرسش‌های جدیدی را نیز در این زمینه مطرح ساخته است که پاسخ‌گویی و روشن ساختن این ابهامات نیازمند توجه هر چه بیشتر محققان به باستان‌شناسی بازه زمانی کلیدی پایان هزاره ۵ ق.م در آینده است.

نتیجه‌گیری

با توجه به مباحث ذکر شده در این نوشتار مشخص است که تمامی نوار غربی ایران (شمال‌غرب، غرب، جنوب‌غرب و تا حدی زاگرس جنوبی) به‌دلیل مجاورت و قرابت جغرافیایی با بین‌النهرین، تأثیر و تأثرات و برهمکنش‌های زیادی را با این حوضه در پیش از تاریخ داشته‌اند. در این مناطق هم‌زمان با بین‌النهرین، شاهد افول سنت سفال منقوش در پایان هزاره پنجم و جایگزینی آن با سفال‌های ساده هزاره چهارم پیش از میلاد هستیم. علاوه بر این، برخی از فرهنگ‌های سفالی دوران نوسنگی و مس و سنگ مناطق شمال‌غرب، غرب و جنوب‌غرب ایران اشتراکات و مشابهت‌هایی را با فرهنگ‌های سفالی بین‌النهرین دارا هستند. اما هر چه قدر که به سمت مناطق داخلی‌تر ایران پیش می‌رویم طبیعتاً این نوع اشتراکات و قرابت‌های فرهنگی نیز کمتر می‌شود. به‌عنوان مثال فرهنگ‌های دوران نوسنگی و مس و سنگ مناطق فلات مرکزی (نظیر فرهنگ سیلک و چشمه‌علی) هیچ نوع قرابتی را با فرهنگ‌های بین‌النهرینی ندارند و از جمله خالص‌ترین فرهنگ‌های سفالی پیش از تاریخ ایران به حساب می‌آیند. علاوه بر اینکه قرابت و مشابهت سفالی بین فرهنگ‌های دوران نوسنگی و مس و سنگ نواحی مرکزی و شرقی ایران با بین‌النهرین دیده نمی‌شود، بلکه از منظر چگونگی روند سفالگری و انتقال از دوره‌ای به دوره دیگر نیز وضع به همین منوال است. به‌عنوان مثال در حالی که در پایان هزاره پنجم و هزاره چهارم قبل از میلاد شاهد ناپدید شدن سفال‌های منقوش در حوضه

فرهنگی بین‌النهرین هستیم، بلعکس اوج و تعالی فرهنگ‌های منقوش سفالی در مناطق مرکزی و نواحی شرقی ایران در همین بازه زمانی صورت می‌گیرد. همان‌طور که ذکر گردید، بازه زمانی پایان هزاره پنجم قبل از میلاد، بازه زمانی مهمی است که در این مدت مناطق وسیعی از دنیای باستان در حال پشت سر گذاشتن دوران پیش از تاریخ و ورود به دوران شهرنشینی هستند. تحقیقات زیادی تا به حال در مورد فرهنگ‌های این دوران در بین‌النهرین انجام شده است، اما در مورد ایران نیاز به تحقیقات و مطالعات بیشتری در آینده است.

سیاس‌گزاری

نقشه استفاده شده جهت جانمایی محوطه‌های این مقاله، توسط استیو رنته تهیه و در اختیار نگارنده قرار گرفته است که در اینجا کمال تشکر را از ایشان دارم. همچنین از زحمات آقای مهدی علیرضازاده نودهی که طرح‌های مربوط به سفال‌های نوع لپویی را در اختیار بنده قرار داده تشکر می‌کنم.

درصد مشارکت نویسندگان

این مقاله حاصل پژوهش میدانی و کتابخانه‌ای نویسنده بوده و تمام کارهای مربوطه توسط وی صورت پذیرفته است.

تعارض منافع

ضمن رعایت اخلاق نشر، در این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافع وجود ندارد.

کتابنامه

احمدی‌نیا، روناک؛ پروین، محمد و نصرالهی، صلاح، (۱۳۹۷). «گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم تپه گارش روستای کانی نیاز شهرستان سقز». گزارش‌های هفدهمین گردهمایی سالیانه باستان‌شناسی ایران، به کوشش روح‌الله شیرازی و شقایق هورشید، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری. ج ۱، صص ۵۸-۶۹.

بلمکی، بهزاد، (۱۳۹۲). «گاهنگاری دشت همدان (پسکرانه‌های شمالی الوند) از هزاره پنجم تا دوران میانی هزاره سوم پیش از میلاد»، مجموعه مقالات باستان‌شناسی و تاریخ شهر همدان به مناسبت یکصدمین سالگرد کاوش در همدان، به کوشش علی هژبری، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

جهانگیری، کژال، (۱۳۹۸). «گزارش بررسی باستان‌شناختی آثار بخش کرفتو شهرستان دیواندره»، گزارش‌های هفدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران (مجموعه مقالات کوتاه)، ج ۱، به کوشش روح‌الله شیرازی و شقایق هورشید، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، صص ۲۵۵-۲۶۳.

دانا، محسن؛ گاراژیان، عمران و فاضلی نشلی، حسن، (۱۳۹۱). «نمونه‌برداری نظام‌مند طبقه‌بندی شده در تپه برج نیشابور خراسان»، مجله پیام باستان‌شناسی، ش ۱۸، صص ۴۹-۶۸.

داوری، محمد صادق؛ باصفا، حسن و طغرایبی، محمود، (۱۳۹۹). «تبیین گاهنگاری نسبی استقرارهای پیش از تاریخ حوضه کشف‌رود (دشت مشهد) از دوره نوسنگی تا مفرغ میانی»، مجله مطالعات باستان‌شناسی، س ۱۲، ش ۳، صص ۴۴-۶۶.

روستایی، کوروش و آزادی، احمد، (۱۳۹۶). «روابط فرهنگی زاگرس مرکزی و فلات مرکزی در هزاره چهارم قبل از میلاد: شواهدی از محوطه شط غیله، ملایر»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، س ۷، ش ۱۴.

- ساعد موجشی، امیر، (۱۳۹۲)، «حوزه آب‌گیر رودخانه قزل اوزن در دوره مس و سنگ بر اساس بررسی‌های باستان‌شناسی شهرستان بیجار»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران. س ۳، ش ۵، صص ۲۵-۵۰.
- ساعد موجشی، امیر؛ زمانی دادنه، مرتضی؛ قاسمی، محسن و کریمی، زاهد، (۱۳۹۶)، «لایه‌نگاری تپه نمه شیر بانه: محوطه‌ای در غرب ایران»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران. س ۷، ش ۱۲، صص ۴۳-۶۲.
- سرداری زارچی، علیرضا، (۱۳۹۲)، «دوره لیوی در فارس»، باستان پژوه، س ۱۵، ش ۲۰، صص ۲۷-۴۶.
- سعیدی هرسینی، محمدرضا، (۱۳۸۵)، «بررسی و تحلیل داده‌های باستان‌شناختی حوضه رودخانه گاماسیاب در دوران مس‌سنگی»، پایان‌نامه دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، منتشر نشده.
- سید سجادی، سید منصور، (۱۳۸۹)، «باستان‌شناسی شبه قاره هند»، تهران: انتشارات سمت.
- شریفی، فرشته و زینی‌وند، محسن، (۱۳۹۸)، «شناسایی و بررسی باستان‌شناسی دشت قروه، کردستان»، گزارش‌های هفدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران (مجموعه مقالات کوتاه)، جلد اول. به کوشش روح الله شیرازی و شقایق هورشید. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، صص ۷۳۵-۷۴۲.
- علیزاده، عباس، (۱۳۸۳)، «منشأ نهادهای حکومتی در پیش از تاریخ فارس: تل باکون، کوچ‌نشینی باستان و تشکیل حکومت‌های اولیه»، ترجمه کوروش روستایی. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری. بنیاد پژوهشی پارسه-پاسارگاد.
- کوهل، فلیپ، (۱۳۹۴)، «باستان‌شناسی آسیای مرکزی از دوره پارینه‌سنگی تا عصر آهن»، ترجمه حسین رمضان‌پور و معصومه مرادیان، تهران: انتشارات سمیرا.
- محمدی قصریان، سیروان، (۱۳۹۹ الف)، «جایگاه سفال نوع گودین VI در مطالعات پیش از تاریخ شرق زاگرس مرکزی»، مجله مطالعات پارسه، ش ۱۲، صص ۴۹-۵۹.
- محمدی قصریان، (۱۳۹۹ ب)، «محوطه‌های مس و سنگ کردستان»، مطالعات ایران‌شناسی، س ۶، ش ۱۸، صص ۹۳-۱۱۰.
- محمدی قصریان، سیروان، (۱۳۹۱)، «بیستون و مناطق پیرامون در دوره‌های نوسنگی و مس و سنگ»، پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، س ۴، ش ۸، صص ۳۴-۴۶.
- مقدم، عباس، (۱۳۹۰)، «چغامیش»، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۹، صص ۳۴۲-۳۴۷.
- نیکنامی، کمال‌الدین و دیگران، (۱۳۹۲)، «آثار و استقرارهای سرفیروزآباد کرمانشاه از دوران پارینه‌سنگی تا دوره قاجار: گزارش مقدماتی فصل نخست بررسی‌های باستان‌شناختی در منطقه»، پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، ش ۱۰، صص ۶۰-۷۹.
- یوسفی زشک، روح‌الله و دیگران، (۱۳۹۵)، «گونه‌شناسی و طبقه‌بندی فرهنگ سفالی سیک 7-III6 در پرتو یافته‌های کارگاه جنوبی محوطه میمنت‌آباد»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، س ۶، ش ۱۱، صص ۵۷-۷۴.

References

- Abdi, K. (2003), The Early Development of Pastoralism in the Central Zagros Mountains. *Journal of World Prehistory* 17(4):395-447.
- Abedi, A. (2017), Iranian Azerbaijan pathway from the Zagros to the Caucasus, Anatolia and northern Mesopotamia: Dava Goz, A new Neolithic and chalcolithic site in NW Iran, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*. 17(1): 69-78.
- Abedi, A., Heidari, R., Salimi, S. and Eskandari, N. (2019), New Uruk finds in NW Iran: Hasanlu VIII-VII and no Kura-Araxes culture evidence in the southern parts of Lake Urmia. *Documenta Praehistorica XLVI*: 414-423.

- Abedi, A., Khatib Shaidi, H., Chataigner, Ch., Niknami, K., Eskandari, N., Kazempour, M., Pirmohammadi, A., Hosseinzadeh, J and Ghader Ebrahimi, (2014), Excavation at Kul Tepe (Hadishahr), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report. *ANES* 51: 33-165.
- Adams, R. McC. (1989), Concluding remarks. In Upon this foundation-the Ubaid reconsidered. Edited by E. Hinrickson and I. Thuesen, pp 441-456. Carsten Niebuhr publication 10. Copenhagen.
- Akkermans, P.M. (2013), *Northern Syria in the late Neolithic, ca.6800-5300 BC*. In W. Orthman P Matthaie and M.al Maqdissi, eds. *Archeologie et Historie de la Syria*. Paris: Editions Geuthner.
- Akkermans, P.M. (1988b), An update chronology for the northern Ubaid and late chalcolithic period in Syria: new evidences from Tell Hammam et-Turkman. *Iraq* 50:109-45.
- Akkermans, P.M. (1988d), The period V pottery. In M.N, Van Loon ed., Hammam et – Turkman, vol I. Istanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Institute te Istanbul: 287-350.
- Akkermans, P and Schwartz, G., (2003), *The archeology of Syria*. Cambridge University Press.
- Alibaigi, S., Khosravi, Sh. & Aali, A. (2012), Early villages and prehistoric sites in the Abharroud Basin, northwest of the Iranian Central Plateau, *Documenta Praehistorica* 39: 459-472.
- Alizadeh, A. (2004), *Chogha Mish*. In Stollner, T., and A. Vatandoust(eds) *Persia's Ancient Splendor: Mining Handicraft and Archaeology*, Deutsches Bergbau-Museum: Bochum:166-177.
- Braidwood, R. and Braidwood, L. (1960), *Excavations in the plain of Antioch, the early assemblages*. Oriental Institute Publications 61. Chicago: University of Chicago Press
- Brustolon, A and Rova, E.A., (2007), the late chalcolithic period in the Tell Leilan region: a report on ceramic material of the 1995 survey, *Kaskal* 4: 1-42.
- Caldwell, J.R., (1975), *Investigation at Tal-I Iblis*. Springfield, Illinois state museum society. Preliminary report No 9.
- Campbell, S. (2007), Rethinking Halaf Chronology. *Paleorient* 33(1):130-136.
- Crawford, V.E. (1963), Beside the Kara Su. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* (22): 263-73.
- Delougaz, P., Kantor, H.J. (1996), Chogha Mish: the first five season of excavations, 1961-1971. In. Alizadeh, A(ed), Oriental Institute Publications. 101, Chicago. Oriental Institute.
- Dyson, Jr., R.H., Lawn, B. (1986), *Key stratigraphic and radiocarbon elements for the 1976 Hesar sequence*. In: Dyson. Jr., R.H., Howard, S. M.(eds). Tappeh Hesar: report on the restudy project. 1976. Case Editrice le lettere, Firenze, p.143.
- Fazelei Nashli, H., Valipour, H. R. and Azizi Kharanaghi, M. H. (2013), The late chalcolithic and early bronze age in the Qazvin and Tehran plains: a chronological perspective. In *ANCIENT IRAN AND ITS NEIGHBORS, local developments and long-range interaction in the fourth millennium BC*, C, Petrie(ed), the British Institute of Persian Studies, OXBOW BOOKS, Oxford, UK.
- Fazeli Nashli, H. A. Beshkani A. Markosian, (2009), The Neolithic to Chalcolithic transition in the Qazvin Plain, Iran: chronology and subsistence strategies. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 41: 1-22.
- Frangipane, M., (1993), Local components in the development of centralized societies in Syrio-Anatolian regions. In: Frangipane M., Hauptmann H., Liverani M., Matthiae P., and Mellink M.(eds). *Between the rivers and over the mountains. Archaeological*

- Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*: 133-161. Roma: Universita di Roma "La Spaienza"
- Hamlin, C. (1975), Dalma Tepe, *Iran XIII*:111-27.
- Helwing, B. (2013b), The Chalcolithic of Northern Iran. In, Potts, D.T(ed.). *The Oxford handbook of ancient Iran*: 79-92. Oxford: Oxford University Press
- Henrickson, E. F. (1985), An Updated Chronology of the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros Highlands, Western Iran. *Iran 23*: 63-108.
- Henrickson, E. F. (1994), The Outer Limits: Settlement and Economic Strategies in the Central Zagros Highland During the Uruk Era. In Chiefdom and Early States in The Near East, G, Stein and M, S, Rothman ed. *World Archaeology*, No. 18. Prehistory Press, Madison, Wisconsin.
- Heydarian, M. and Ghorbani, H.R. (2016), Prehistoric Evidences of Sonqor Koliyaie Plain in Central Zagros. *Iranian Journal of Archaeological Studies*, University of Sistan and Baluchestan: 6,1: 19-29.
- Hole, F. (1994), Environmental instabilities and Urban origins. In: G. Stein and M. Rothman(eds.) *chiefdom and early states in the near east: the organizational dynamic of complexity*: Prehistory Press.
- Hole, F., (2011), Interactions between western Iran and Mesopotamia from the 9th-4th Millennia B.C. *Iranian Journal of Archaeological Studies* 1:1-14.
- Hole, F. (2010), A monumental failure: the collapse of Susa. In: Carter, R., and Philip., G(eds) *BEYOND THE UBAID. TRANSFORMATION AND INTEGRATION IN THE LATE PREHISTORIC OF THE MIDDLE EAST*. Studies in ancient oriental civilization. N 63. The oriental institute of the university of Chicago.
- Hole, F., K. V. Flannery, and J. A. Neely, (1969), *Prehistory and Human Ecology of the Deh Luran Plain. An Early Village Sequence from Khuzistan, Iran*, Ann Arbor, Mich., 1969.
- Huot, J.I. (1989), Ubaidian villages of lower Mesopotamia. Permanence and evolution from Ubaid 0 to Ubaid 4 as seen from Tell el Oueilli. In upon this foundation: the Ubaid Reconsidered, ed by E. Henrickson and I. Thysen: 19-42. Carsten Niebuhr publication 10. Copenhagen.
- Johnson, G.A. (1987), The changing organization of Uruk administration on the Susiana Plain. In: F. Hole (ed.) *The Archaeology of Western Iran*. Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press.
- Kirkby, M. J. (1977), Land and water resources of the Deh Luran and Khuzistan plains. In *studies in the archaeological history of the Deh Luran plain*. Memoir no.9. ed. Frank Hole. Ann Arbor: University of Michigan, Museum of Anthropology.
- Kohl, P.L., Biscione, R. and Ingraham, M. L. (1982), Implications of recent evidence for the prehistory of northeastern Iran and Southwestern Turkmenistan. *Iranica Antiqua* (XVI): 185-204.
- Kohl., P.L and Heskell., D. (1980), Archaeological Reconnaissance in the Darreh Gaz plain: A short report. *IRAN* (18):160-169.
- Langsdorff., A. and McCown. D.E. (1942), *Tall-i Bakun A: season of 1932*. Oriental institute publication 54. University of Chicago Press.
- Levine, L. D., and McDonald, M. A. (1977), The Neolithic and Chalcolithic periods in the Mahidasht. *Iran 15*: 39-50.
- Levine, L. D., and Young, Jr., T. C. (1987), A summary of the ceramic assemblages of the Central Western Zagros from the Middle Neolithic to the late third millennium B.C. In *Préhistoire de la Mésopotamie: La Mésopotamie préhistorique et l'exploration récente du*.

- Lloyd, S. (1980), *Foundation in the dust: the story of Mesopotamia exploration*, revised edn. London, Thames and Hudson.
- Lloyd, S. and Safar, F. (1945), Tell Hassuna: excavations by the Iraqi government directorate general of antiquities in 1943 and 1944. *Journal of Near Eastern Studies*, 4:255-289.
- Majidzadeh, Y. (1978), Correction of the internal chronology for the Sialk III period on the basis of the pottery sequence at Tepe Ghabristan. *Iran* 16: 93-101.
- Majidzadeh, Y. (1981), Sialk III and the pottery sequence at Tepe Ghabristan: the coherence of the cultures of the Central Plateau. *Iran*, 19: 141-146.
- Marro. C., (2010), Where did late chalcolithic chaff face ware originate? Cultural dynamic in Anatolia and Transcaucasia at the dawn of urban civilization (ca 4500-3500BC). *Paleorient*, 36.2:35-55.
- Matthews, R. (2013), *The Early prehistory of Mesopotamia 500,000 to 4500 BC*. Subartu, Brepols.
- McDonald, M.A. (1979), An examination of mid-Holocen settlement pattern in the central zagros region of western Iran, PhD diss., university of Toronto.
- Nieuwenhuyes, O and Cruells. C. (2004), The Proto-Halaf period in Syria. New sites, new data. *Paleorient* 2004, 30. (1): 47-68.
- Oates, J. (1983), Ubaid Mesopotamia reconsidered, In Young, T. C., and Smith, P. E. L. (eds.), *The Hilly Flanks: Essays on the Prehistory of Southwestern Asia Presented to Robert J. Braidwood*, Studies in Ancient Oriental Civilizations 36, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago:251-281.
- Oates, J. (2018), The Terminal Ubaid (LC1) level at Tell Brak. *Varia Anatolica*, 27:65-86.
- Petrie, C.A., Sardari A. and Javanmardzadeh, A. (2007), Development societies and economic in the 4th millennium B.C further excavation at Tol-e Spid. *Iran*.45:301-309.
- Renette, S. (2018), *Along the mountain passes: tracing indigenous development of social complexity in the Zagros region during the early Bronze Age (CA. 3500-2000 BCE)*. PhD thesis of Art and Archaeology. University of Pennsylvania.
- Renette, S. R., and Mohammadi Ghasrian, (2020), The Central and Northern Zagros during the Late Chalcolithic: An Updated Ceramic Chronology based on Recent Fieldwork Results in Western Iran. *Paleorient*, 46(1):109-132.
- Rothman, M and Badler. V. G. (2011), Contact and development in Godin period VI. In: H. Gopnik and M. Rothman (eds), *On the High Road: The History of Godin Tepe, Iran*: 67-137. Toronto, Mazda Press/Royal Ontario Museum.
- Rothman, M. (ed). (2001), *Uruk Mesopotamia and its Neighbors: cross-cultural interaction and their consequences in the era of State Formation*. Santa Fe, school of American Research.
- Sharifi, M. and Motarjem, A. S. (2018), The process of cultural change in the Chalcolithic period in the highlands of Western Iran at Tepe Gheshlagh. *Documenta Praehistorica* XLV: 86-99.
- Stein, G. J. (2012), The development of indigenous social complexity in the late chalcolithic Upper Mesopotamia in the 5th-4th Millennia BC - an initial assessment. *ORIGINI* XXXIV: 125-151
- Sumner, W.M. (1972), Cultural deployment in the Kur River basin, Iran: an archeological analysis of settlement patterns. PhD thesis. University of Pennsylvania.
- Sumner, W.M. (1981), *The development of Urban settlement system in the Kur River basin, Iran*. Paper presented at the joint U.S.S.R. Academy of science /U.S. national academy of science exchange program on central Asia.
- Sumner, W.M., (1988), Prelude to proto-Elamite Anshan: The Lapui phase. *Iranica Antiqua*. 23: 23-44.

- Thuesen, I. (2000), Ubaid expansion in the Khabur: New evidence from Tell Mashnaqa, *Subartu* 7:71-79.
- Voigt, M.M. (1983), *Haji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement*. Philadelphia: The University Museum.
- Weeks, L., Petrie, C. and D.T. Potts. (2010), Ubaid related-related? The black on Buff ceramic traditions of the highlands Southwest Iran. In Carter, R., and Philip., G(eds) *BEYOND THE UBAID. TRANSFORMATION AND INTEGRATION IN THE LATE PREHISTORIC OF THE MIDDLE EAST*. Studies in ancient oriental civilization. N 63. The oriental institute of the university of Chicago
- Wright, H, T. (1987), The Susiana Hinterland during the Era of Primary State Formation. In: F.Hole(ed.) *The Archaeology of Western Iran*. Washington, DC.: Smithsonian Institution Press.
- Wright, H. (2001), *Cultural action in the Uruk world*. In: M, S. Rothman(ed), Uruk Mesopotamia and its neighbor. Santa Fe, school of American research. 123-148.
- Wright, H. Neely, J. A. Johnson, G.A and Speth, J. (1975), Early Fourth Millennium Development in South-western Iran. *Iran* 13:129-48.
- Wright, H. (2013), *A bridge between worlds: south-western Iran during the fourth millennium BC*. In: *ANCIENT IRAN AND ITS NEIGHBORS, local developments and long-range interaction in the fourth millennium BC*, C, Petrie(ed), the British Institute of Persian Studies, OXBOW BOOKS, Oxford, UK
- Zamani Dadaneh, M., Mohammadi Ghaasrian, S., and Skuldbol. T.B.B. (2019), Western Iran and its neighbors in the Chalcolithic period. *Antiquity* 93, 372.